

Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Bakalářská práce

Michaela Kubeková

Informace o osobních zájmenech v českých mluvnicích

Information on Personal Pronouns in Czech Grammar Books

Praha 2011

Vedoucí práce: prof. PhDr. Alena Macurová, CSc.

Děkuji prof. PhDr. Aleně Macurové, CSc., za vedení při psaní této bakalářské práce.

Děkuji za poskytnutí pomoci při formování tématu, při vyhledávání literatury, dále děkuji za mnohou inspiraci, nekonečnou trpělivost a neuvěřitelnou ochotu i za rady při psaní a za usměrňování mých nápadů.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 28. července 2011

podpis

Abstrakt:

Tato práce se zabývá srovnáním informací o osobních zájmenech podaných v mluvnicích, obecně lingvistických pracích, výkladových slovnících i v dalších statích a studiích zaměřených na toto téma.

V první kapitole se pracuje se sedmi českými mluvnicemi, z nichž jsou excerpovány a následně porovnány informace týkající se osobních zájmen (včetně oblastí, které s osobními zájmeny souvisejí jen nepřímo – např. vyjadřování zájmenného podmětu, kategorie slovesné osoby, deixe, anafora, koherence textu atd.). Druhá kapitola se zabývá informacemi v pěti vybraných příručkách obecné lingvistiky a třetí kapitola informacemi uvedenými ve třech nejpoužívanějších výkladových slovnících. Informace obsažené v dalších publikacích a statích souvisejících s tématem osobních zájmen (včetně některých lingvistických prací zahraničních) jsou k jednotlivým kapitolám přidány ve formě poznámek pod čarou.

V závěru se práce snaží charakterizovat hlavní odlišnosti jednotlivých zkoumaných typů publikací a shrnout základní rozdíly (případně shody) v jejich přístupech.

Klíčová slova: osobní zájmena, slovesná osoba, deixe, anafora, koherence textu

Abstract:

This dissertation compares information on personal pronouns provided in grammar books, general linguistic analyses, dictionaries, and other essays and studies dealing with this topic.

The first chapter examines seven Czech grammar books, from which information relating to personal pronouns (including spheres which relate only tangentially to personal pronouns, e.g. the formulation of the pronominal subject, the category of grammatical person, deixis, anaphora, the coherence of a text, etc.) is extracted and compared. The second chapter looks at information contained in five general linguistics manuals, and the third chapter is concerned with the information given in the three most popular dictionaries. Information contained in other publications and essays related to the topic of personal pronouns (including several foreign periodicals) is cited in the form of footnotes to the individual chapters.

By way of conclusion this dissertation seeks to characterise the main divergences between the individual types of publications examined and summarise the basic differences (or similarities) in their approaches.

Key words: personal pronouns, person, deixis, anaphora, the coherence of a text

Obsah

Seznam zkratk	6
Úvod.....	7
1. Mluvnice	9
1.1 Mluvnice spisovné češtiny	9
1.2 Česká mluvnice.....	13
1.3 Nauka o spisovném jazyku	15
1.4 Mluvnice češtiny.....	17
1.5 Příruční mluvnice češtiny	23
1.6 Čeština – řeč a jazyk	26
1.7 Mluvnice současné češtiny	28
1.8 Shrnutí.....	32
2. Příručky obecné lingvistiky	38
2.1 Základy jazykovědy	38
2.2 Základy jazykovědy	40
2.3 Základy obecné jazykovědy.....	41
2.4 Jazyk a jazykověda	43
2.5 Úvod do studia jazyka.....	45
2.6 Shrnutí.....	46
3 Výkladové slovníky	48
3.1 Zájmena 1. osoby	49
3.2 Zájmena 2. osoby	50
3.3 Zájmena 3. osoby	51
3.4 Zvratné zájmeno se	51
Závěr	53
Seznam literatury	56

Seznam zkratek

A	adjektivum, adjektivní
akuz.	akuzativ
angl.	anglický, anglicky
ČM	Česká mluvnice
ČŘJ	Čeština – řeč a jazyk
ESČ	Encyklopedický slovník češtiny
franc.	francouzský, francouzsky
ital.	italský, italsky
m.	mužský rod
maďar.	maďarský, maďarsky
MČ	Mluvnice češtiny
MSC	Mluvnice současné češtiny
NČJ	Nauka o českém jazyku
něm.	německý, německy
než.	neživotný
os.	osoba
PD	personální deiktika
pl./pl	plurál
PMČ	Příruční mluvnice češtiny
PSJČ	Příruční slovník jazyka českého
S	substantivum, substantivní
s.	strana/střední rod
sg./sg	singulár
SSČ	Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost
SSJČ	Slovník spisovného jazyka českého
ZVS	základová větná struktura
ž.	ženský rod
živ.	životný

Úvod

Tématem této práce jsou osobní zájmena v české lingvistické tradici. Mým cílem je podat přehled pojetí, která jsou k tomuto tématu k dispozici, a to srovnáním nejdůležitějších gramatik, obecně lingvistických prací, slovníků i studií a statí zaměřených na vybrané téma.

Ke zpracování své práce jsem přistoupila s několika předpoklady vyvozenými ze svého jazykového povědomí:

1) Vymezení zájmen v rámci slovních druhů bude pravděpodobně poměrně složité z důvodu odlišných hledisek, na základě nichž jednotliví lingvisté zájmena vyčleňují. Z toho vyplývá, že i definice a zahrnované výrazy se pravděpodobně budou v jednotlivých pojetích částečně lišit.

2) Vzhledem k sémantické různorodosti těchto výrazů dále předpokládám, že autoři příruček a gramatik nebudou volit stejný způsob dělení na jednotlivé druhy, konkrétně osobní zájmena by však měla být vymezena poměrně jednotně (alespoň z hlediska výrazů, které se pod tuto skupinu zahrnují).

3) Z formálního hlediska (co se týče deklinace osobních zájmen) by se výklady až na některé tvary zájmen měly v jednotlivých mluvnicích a příručkách poměrně shodovat. U některých konkrétních tvarů bude zřejmě možné sledovat určitý vývoj (proto jsou příručky v obou hlavních kapitolách řazeny chronologicky podle roku vzniku prvních vydání).

4) V některých příručkách bude pravděpodobně uváděna také morfologická podobnost zájmen s některými dalšími slovními druhy (substantivy, adjektivy, adverbii).

5) Pokud jde o sémantické hledisko, úplnou jednotnost výkladu nepředpokládám, ve většině příruček bude však pravděpodobně nějakým způsobem zohledněn vztah osobních zájmen s kategorií slovesné osoby a s komunikačními rolemi.

6) Syntaktické vlastnosti osobních zájmen (a zájmen obecně) by podle mého názoru měly být popisovány podobně, včetně výkladů o možné elipse podmětu vyjádřeného osobními zájmeny.

7) Největší rozdíly očekávám ve výkladech funkcí osobních zájmen, zejména z hlediska vztahů k pragmalingvistickým souvislostem (např. zmínění funkcí deiktických, anaforických, textových apod.). Soudím, že tyto funkce osobních zájmen budou zmiňovány především v novějších příručkách.

Práci jsem rozdělila do dvou větších kapitol a jedné kapitoly doplňkové, zohledňující informace podané o jednotlivých osobních zájmenech v nejznámějších českých výkladových slovnících. V první kapitole pracuji s mluvnicemi, excerpuji informace v nich podané a pokouším se o jejich srovnání. Kapitola je rozdělena do sedmi podkapitol, každá je věnovaná jedné mluvnici, podkapitola osmá předchozí informace shrnuje a srovnává je. Podobně postupuji i v kapitole druhé, která se zabývá výklady v příručkách obecné lingvistiky. Ve všech třech kapitolách jsou ve formě poznámek pod čarou přidány informace uváděné v dalších prostudovaných publikacích, studiích a časopiseckých statích zaměřených na téma osobních zájmen nebo s tímto tématem nějak souvisejících.

Uváděné příklady a metajazyk jsou značeny kurzívou, citace jsou odlišeny tučnou kurzívou a vyznačeny uvozovkami.

1. Mluvnice

V této kapitole budu čerpat ze sedmi českých mluvnice: Mluvnice spisovné češtiny (Trávníček, 1948), Česká mluvnice (Havránek – Jedlička, 1952), Nauka o českém jazyku (Šmilauer, 1972), Mluvnice češtiny (MČ I, 1986; MČ II, 1986; MČ III, 1987), Příruční mluvnice češtiny (PMČ, 2008), Čeština – řeč a jazyk (Čechová a kol., 1996) a Mluvnice současné češtiny (Cvrček a kol., 2010). Prvních šest jsem vybrala, jelikož je považuji za nejdůležitější gramatiky vzniklé po druhé světové válce. Bylo by jistě zajímavé vybrat mluvnice i z dob starších, ale takovéto diachronní srovnání by bohužel dalece přesáhlo rozsah bakalářské práce. Mluvnici současné češtiny jsem vybrala, jelikož ji pokládám za zajímavou z hlediska jejího uspořádání a přístupu k jazyku a také proto, že by měla podávat nejaktuálnější informace o deklinaci osobních zájmen. Mluvnice jsou seřazeny chronologicky podle doby vydání (ačkoliv ne vždy se mi bohužel podařilo pracovat s prvními vydáními – odkazy se vztahují k mnou použitým vydáním), aby se alespoň částečně dal pozorovat vývoj paradigmat jednotlivých osobních zájmen.

V každé podkapitole začínám informacemi uváděnými o zájmenech všeobecně (podobně jako se začínají výklady v mluvnicích), jelikož mnohé z těchto informací se vztahují samozřejmě i ke skupině osobních zájmen. Poté připojuji obecnější informace podané k osobním zájmenům (pokud v mluvnici nějaké uvedeny jsou) a pokračuji přes formální stránku k významové a sémantické stránce; nakonec se věnuji dílčí oblasti, k níž se osobní zájmena nějak vztahují (slovesná osoba, deixe, anafora, textová koherence, podměty vyjádřený a nevyjádřený, transpozice osoby atp.).

1.1 Mluvnice spisovné češtiny (Trávníček, 1948 a 1951)

V této mluvnici se zájmena definují jako „*slova, která jmenují osobu nebo věc nikoli věcně, nýbrž se stanoviska mluvčího, se zřením k jazykovému projevu*“ (Trávníček 1951:1112). Podle autorových slov je název *zájmeno* výstižný, neboť např. ve větě *Já mám hlad*. stojí zájmeno *já* místo věcného pojmenování (např. místo *Václav, syn* nebo *bratr*). Náзор o adekvátnosti tohoto názvu se mezi lingvisty postupně proměňoval (srov. např. Mluvnice češtiny)¹. Z morfologického hlediska jsou rozlišovány tři druhy zájmen: podstatná, přídavná a příslovečná. Vysvětluje se, že obvyklé opomíjení příslovečných nesklonných

¹ Srov. k tomu Lyons (1977) a Komárek (2006).

zájmen není správné, jelikož zájmenná příslovce vyjadřují vztah k mluvčímu stejným způsobem jako zájmena substantivní a adjektivní (Trávníček 1951:1113). Osobní zájmena jsou zařazena mezi zájmena substantivní.

Podle způsobu vyjádření vztahu k mluvčímu se zájmena dělí na šest skupin: osobní, přivlastňovací, ukazovací, tázací, vztažná a neurčitá. Uvádí se, že se zájmena mohou skloňovat podle vzorů přídavných (konkrétně podle *chudý* nebo *pěší*), ale že většina zájmen má své vlastní skloňování. Z paradigmát vyplývá, že mezi tuto druhou skupinu patří i zájmena osobní (tato informace ovšem explicitně řečena není a čtenář si ji musí vyvodit sám).

Osobní zájmena jsou považována za názvy mluvnických osob – *já*, *my* patří k první osobě, *ty*, *vy* k osobě druhé, *on*, *ona*, *ono*, *oni*, *ony*, *ona* k osobě třetí a zvrtné zájmeno podle autorových slov může za jistých podmínek patřit ke všem třem. Zájmena 1. a 2. osoby jsou označována za zájmena bezrodá, jelikož nevyjadřují mluvnický rod.

Nejprve se popisuje zájmeno 3. osoby a uvádí se jeho paradigma:

	m.	ž.	stř.
Jedn. 1.	<i>on</i>	<i>ona</i>	<i>ono</i>
2.	<i>jeho</i> <i>ho</i>	<i>jí</i>	<i>jeho</i> <i>ho</i>
3.	<i>jemu</i> <i>mu</i>	<i>jí</i>	<i>jemu</i> <i>mu</i>
4.	<i>jej</i> , <i>jeho</i> <i>ho</i> , <i>oň</i> ...	<i>ji</i>	<i>je</i> (o <i>ně</i>)
6.	<i>něm</i>	<i>ní</i>	<i>něm</i>
7.	<i>jím</i>	<i>jí</i>	<i>jím</i>
Mn. 1.	<i>oni</i> (živ.) <i>ony</i> (neživ.)	<i>ony</i>	<i>ona</i>
2.	<i>jich</i> <i>jejich</i>		
3.	<i>jim</i>		
4.	<i>je</i>		
6.	<i>nich</i>		
7.	<i>jimi</i>		

Jak lze z tabulky vyčíst, od dnešního² se paradigma liší v genitivu a akuzativu singuláru maskulina a neutra a v genitivu plurálu. V genitivu sg. není u maskulina i neutra tvar *jej*, akuzativ maskulina je doplněn o tvar *oň* (tento tvar je pravděpodobně uveden jako zástupný pro všechny tvary, kde se předložka spojuje s *-ň*), v akuzativu neutra je jediným uvedeným tvarem *je*, ale chybí zde tvar *ho* (které bylo v té době považováno za nespisovné –

² Za dnešní paradigma považuji paradigma uváděné v nejnovější mluvnici – v Češtině – řeči a jazyku (Mluvnici současné češtiny k tomu nepoužívám z důvodu smíšení tvarů spisovných a nespisovných).

viz Trávníček 1948:529) a tvar *jej*. Zajímavá je podoba *jejich*, která je uvedena u genitivu plurálu (viz níže).

Vysvětluje se, že tvary uvedené před znaménkem || se užívají v důraze a po předložkách, tvary po něm se kladou mimo důraz. Tak v akuz. sg. je tvar *jeho* důrazný tvar životný a životný po předložkách, zatímco *ho* je nedůrazný tvar životný a někdy též neživotný. *Jej* může být životný i neživotný, a to v důraze i bez něj. Tvary s *-ň* jsou pouze nedůrazné, ale mohou být jak životné, tak neživotné. Autor dodává, že v nominativu a akuzativu plurálu neutra se lidově místo *ona* užívá tvaru *ony*.

Rozlišují se tvary závislé na předložkách, kde se počáteční *j-* nahrazuje *n-* (*do něho, u ní, k němu, u nich, s ní* atd.), a tvary na předložkách nezávislé – sem patří genitiv *jeho, jejich* a *jich* (*u jeho bratra, od jeho rodičů, k jejich rodičům, o jich ztrátě*) –, které si podržují *j-*. Jak je vidět, autor směřuje homonymní tvary osobních zájmen a zájmen přivlastňovacích. To dokládá i následující věta: „***Jeho se dále klade při jménech (jako přivlastek): jeho bratr, kabát, nemoc, uzdravení, smrt, výchova...***“ (Trávníček 1948:529) Kromě zájmen přivlastňovacích je zmíněna souvislost i se zájmenem *onen*, s nímž se podle autora zájmeno 3. osoby shoduje singulárovými tvary nominativu *ona, ono* a plurálovými *oni, ony, ona* (Trávníček 1948:534).

Dále se rozlišují dva tvary genitivu plurálu a popisují se případy, v nichž se užívá tvar *jich*, tvar *jejich* nebo případně oba (Trávníček 1948:529–31). Tyto tvary se neliší na základě důrazu jako tvary singulárové, ale na základě významu. *Jich* se podle Mluvnice spisovné češtiny (Trávníček 1948:529–30) klade jako předmět u slovesa (*všiml si jich, bojí se jich, nedbal jich*) nebo ve funkci genitivu množství nebo látky spolu se jménem či adverbem (*část jich odešla, přiletělo jich hejno, dosti se jich nevrátilo* atd.). Tvaru *jejich* se přisuzuje funkce genitivu celkového (*jejich střechy* = střechy domů, *jejich vrcholy* = vrcholy hor atp.), dále význam úže přivlastňovací (*jejich bratr, jejich básně, jejich kraj*) a uvádí se také užití v platnosti podmětové (*jejich utrpení, jejich smích, jejich projev* atd.). Obou tvarů lze podle autorových slov užít ve významu předmětovém, kde se *jejich* používá v případě, že je užití jasně odlišeno od úkonu podmětového (např. *jejich výchova* ve smyslu „výchova dětí“ – je jasné, že děti nikoho nevychovávaly, ale samy jsou vychovávány), zatímco *jich* se užívá ke zřetelnému odlišení obou možností (*jich ztráta* „ztráta rodičů“ – ve významu, že jsme je ztratili, *jich hledání* „hledání dětí“ – ve významu, že jsme je hledali): „***Podmětová platnost se vyjadřuje vždy tvarem jejich, takže tvar jich je zřetelným prostředkem platnosti podmětové.***“ (Trávníček 1948:531) Tato významová diference dnes už formálně odlišována není (v obou

případech se užívá tvaru *jejich*), a je tedy na adresátovi, aby si z kontextu vyvodil, o který případ se jedná. Všechny zmíněné tvary *jejich* jsou dnes uváděny jako zájmena přívlastňovací (srov. k tomu např. PMČ 2008:290).

Dále jsou popisována zájmena 1. a 2. osoby spolu se zvratným *se*. Uvedené paradigma se od dnešního liší pouze jedinou drobností, a proto ho výslovně uvádět nebudu. Touto drobností je genitiv singuláru zájmena *já*, kde je tvar *mě* uveden v závorce, což znamená, že ještě není pokládán za úplně rovnocenný s tvarem *mne* (sám autor píše, že *mě* se používá jen zřídka, a příčinu vidí v tom, že oba tvary jsou jednoslabičné – viz Trávníček 1948:536). Opět jsou rozlišeny tvary důrazové (a po předložkách) od tvarů nedůrazových, příklonných (tvary kratší – *mi*, *ti*, *si* a *mě*, *tě*, *se*). Zájmeno *my* je pokládáno za plurálový tvar *já*, podobné je to i u zájmena *vy* (srov. zde s. 27).

O zvratném zájmeně *se* se píše, že nemá tvar pro nominativ a že tvary singuláru a plurálu *se* v jednotlivých pádech shodují. Následuje výčet případů, kdy se ho užívá (Trávníček 1951:1122–1124). Uvádějí se situace, kdy se osoba vyjádřená zvratným zájmenem shoduje s podmětem, nebo kdy se shoduje s tzv. nepřísudkovým podmětem (např. u děje vyjádřeného infinitivem – *Radím ti vzít si teplé šaty.*), nebo je zmíněno užití ve významu reciprocity, vzájemnosti (*Slíbili jsme si, že se neopustíme, že si budeme pomáhat.* – srov. zde s. 52). Dále jsou popisovány případy, kdy se zvratného zájmena neužívá: pokud by jeho užitím mohlo vzniknout nedorozumění, pokud by se mělo opakovat (*Koulelo se, koulelo červené jablíčko.*), u slovesných substantiv (*modlit se – modlení*), v infinitivu závislém na slovese, které taktéž obsahuje zvratné zájmeno (*Bojí se k tomu přiznati.*), a u adjektiv odvozených od l-ových přičestí (srov. k tomu Šmilauer – zde s. 16).

Objevuje se informace, že zájmena v podmětu se nemusejí užít vždy, jelikož daná osoba bývá patrná z koncovek sloves (píše se o tzv. *nedůrazném podmětu* – srov. zde s. 48). Uvést se musejí pouze v několika případech: pokud jsou v neslovesné větě „***nositeli větné platnosti***“ (např. ve větě *Zvali ho na oběd, ale on, že nemůže.* – viz Trávníček 1951:1115), pokud jsou členem několikanásobného podmětu, pokud jsou rozvinuta přívlastkem, pokud jsou tzv. psychologickým přísudkem³ (např. *To je on., Byl jsem tam jen já.*) a pokud jsou užitá v důrazu (jako podskupina jsou zmiňovány případy, kdy se v první osobě vynechává tvar pomocného slovesa *být* – např. *Já šel.*). Speciální pozornost se věnuje případům, v nichž se

³ Trávníček (1951:884) ho vymezuje takto: „***Psychologický přísudek je představově nejdůležitější část věty, představové jádro myšlenky vyjádřené větou, hlavní představa mluvčího, to, co hlavně upoutává, zaměstnává pozornost mluvčích a co chce mluvčí vyjádřit. Psychologickým přísudkem bývá nejen přísudek obsahový, větný, nýbrž velmi často jiná obsahová část věty, podmět, předmět, příslovečné určení nebo doplněk.***“

zájmena kladou kvůli citovému zabarvení výpovědi (autor v tomto případě píše o tzv. zájmenech citových – viz Trávníček 1951:1116). V takovém případě se u nich oslabuje funkce zájmena a neslouží ve větě jako podmět (např. *On pan farář je tuze prostosrdečný.* – podmětem je *pan farář*, ne výraz *on*). Podobně *ono* v konstrukcích typu *Ono to není tak snadné, jak se zdá.* je autorem považováno za citoslovce (Trávníček 1951:1119 – srov. k tomu zde s. 51).

Zájmeno 3. osoby lze podle autorových slov vypustit pouze tehdy, je-li jeho referent znám z předchozího kontextu. Zmiňuje se jeho funkce podobná funkci ukazovacího zájmena *ten* a rozlišují se případy, kdy se užívá *ten* a kdy *on*: „*[M]ezi oběma zájmeny je jistý úkonný rozdíl: zájmeno on nahrazuje substantivum věcně předtím vyjádřené, zastupuje je, aby se nemusilo opakovati, kdežto zájmeno ten na takové substantivum odkazuje [...]. Zájmeno ten je výraznější než on, zejména klade-li se s oním substantivem.*“ (Trávníček 1951:1120)

1.2 Česká mluvnice (Havránek – Jedlička, 1952)⁴

Česká mluvnice řadí zájmena mezi jména, totiž mezi ohebná slova, která se skloňují a různými tvary vyjadřují kategorie pádu a čísla. Některá zájmena mohou rozlišovat i rod a případně životnost (zájmena rodová), ta se pak ve větě shodují se slovy, s nimiž se spojují. Jiná zájmena schopnost vyjádření rodu nemají (zájmena bezrodá).

Podle definice zájmen se tedy jedná o slova, která „*neoznačují osobu, věc nebo vlastnost, nýbrž naznačují a zastupují nevyjádřená jména podstatná a přídavná*“ (Havránek – Jedlička 1952:55) a „*vyjadřují vztah osoby mluvící k nim*“ (Havránek – Jedlička 1952:102). Ve větě plní funkci slov, která zastupují, a jejich významový obsah se dá poznat pouze ze situace.

Podle významu autoři rozlišují zájmena osobní (a zvrtné), přivlastňovací, ukazovací, tázací, vztažná, neurčitá a záporná. Osobní zájmena jsou určena k rozlišování jednotlivých osob, přičemž první označuje mluvčího, druhá osoby, s nimiž mluvčí mluví, a třetí označuje osoby nebo věci, o nichž se mluví⁵. Zvrtné zájmeno podle autorů vyjadřuje vztah k osobě nebo věci, která je v dané větě podmětem (Havránek – Jedlička 1952:102).

⁴ Z důvodu omezeného rozsahu této práce zde pracuji pouze s prvním vydáním, ačkoliv jsem si vědoma, že vydání pozdější vycházela s úpravami a rozšířeními.

⁵ Na nedostatky této hojně užívané definice upozornil např. Jespersen (1968:212), když píše: „*But though the same definition is found in other good dictionaries and in most grammars, it is evidently wrong, for when I say ,I am ill' or ,you must go' it is undoubtedly ,I' and ,you' that are spoken of.*“

Nominativ osobních zájmen se užívá jako tzv. zájmenný podmět a ve větě se vyskytuje, jen pokud je nutný pro srozumitelnost, zdůraznění nebo pro citové zabarvení promluvy. Zvratné zájmeno nominativ nemá.

Zájmena 1. a 2. osoby a zájmeno zvratné patří mezi bezrodá. Následuje paradigma těchto zájmen, které se plně shoduje s dnešním (viz pozn. 2) a v němž už jsou na rozdíl od Mluvnice spisovné češtiny tvary *mne* a *mě* v genitivu singuláru 1. osoby uvedeny jako rovnocenné. Kratší tvary (*mi*, *ti*, *si* a *mě*, *tě*, *se*) jsou nazývány slabšími a podobně jako u Trávníčka se jim přisuzuje pozice mimo předložkovou vazbu a v nedůrazovém postavení. Delší tvary jsou nazvány silnějšími a vyskytují se po předložkách a na místě s důrazem. *My* je opět pokládáno za plurálový tvar zájmena *já* stejně jako *vy* za plurálový tvar zájmena *ty*.

Zájmeno 3. osoby patří mezi rodová se zájmenným skloňováním podle měkkého vzoru *náš* (na rozdíl od zájmena *on*, *onen*, které se skloňuje podle tvrdého vzoru *ten*), s nímž ovšem nemá společné všechny tvary (autoři proto uvádějí jeho paradigma). Paradigma téměř přesně souhlasí s tvary uvedenými v Mluvnici spisovné češtiny (včetně tvaru *jejich* v genitivu plurálu), což není po zvážení malého časového rozdílu mezi vydáním obou mluvnic nijak překvapivé, ačkoliv zde se už tvaru *jejich* v plurálu přičítá pouze význam přivlastňování.

Zajímavá je ovšem věta: „**Zájmeno 3. osoby nemá vlastní tvary pro 1. pád.**“ (Havránek – Jedlička 1952:108), která pravděpodobně souvisí se vztahem mezi zájmenem 3. osoby a zájmenem *on*, *onen*, což autoři ovšem explicitně nevysvětlují. Jak je vidět, Trávníček nebyl jediný, kdo s tímto vztahem pracoval (viz zde s. 11).

Také zde se dále zmiňuje popředložkové psaní *n-* místo *j-* a rozlišují se stejně jako u ostatních tvary slabší (které jsou příklonkami) a tvary silnější. U akuzativu maskulina se stejně jako u Trávníčka rozlišují tvary životné a neživotné (Havránek – Jedlička 1952:108–109).

Zájmeno osobní (konkrétně v 2. osobě) je zmíněno i v pasáži věnované osobě (Havránek – Jedlička 1952:122–124), kde se uvádí, že je ho možno užít v množném čísle v případě vykání i o jednotlivcích (o dalších možnostech posunutí osoby informace podána není). Zmínka o osobních zájmenech se dá najít také v kapitole o podmětu (Havránek – Jedlička 1952:175) v souvislosti s vyjadřováním nebo nevyjadřováním podmětu osobními zájmeny. Uvádí se, že v případě první a druhé osoby se podmět těmito zájmeny většinou nevyjadřuje (není explicitně vysvětleno, že je to z důvodu dostatečné identifikace slovesnými koncovkami) a v osobě třetí se nevyjadřuje tam, kde je podmět znám ze souvislosti. Osobní zájmena se tak užívají pouze kvůli zdůraznění, pro srozumitelnost nebo při citovém

zabarvení⁶. V některých případech užití třetí osoby pl. se podmět nevyjadřuje, jelikož je neurčitý, všeobecný (např. *Zvonili poledne.*).

1.3 Nauka o českém jazyku (Šmilauer, 1972)

V této mluvnici se pro třídění slov používají tři kritéria: sémantické (podle významu), syntaktické (podle úlohy ve větě) a morfologické (podle schopnosti různými tvary tuto úlohu vyjadřovat). Z významové stránky jsou zájmena charakterizována jako slova, která nepojmenovávají přímo, ale naznačují substance nebo vlastnosti vztahem k situaci nebo kontextu. Po stránce syntaktické se jedná o slova, která mají funkci substantiva, adjektiva a někdy adverbia (srov. také Trávníček – viz zde s. 9). Z morfologického hlediska patří zájmena mezi slova ohebná a skloňují se.

Zájmena jsou tedy slova, která „*neoznačují osoby, věci a jejich vlastnosti přímo a podle jejich podstaty (jako substantiva a adjektiva), nýbrž je jen naznačují podle vztahu k situaci a souvislosti*“ (Šmilauer 1972:183). Vyjadřují pád, číslo a jmenný rod. Zajímavá je informace, že ačkoliv zájmen není mnoho, patří mezi nejčastěji užívaná slova.

Podobně jako u Trávníčka se pracuje s rozlišením na zájmena substantivní a adjektivní (podle autorových slov se jedná o rozlišení na základě významu). Stejně jako u Havránka a Jedličky jsou zájmena dělena na sedm druhů, a to na osobní (včetně zvrtného), přivlastňovací (opět včetně zvrtného), ukazovací a vymežovací, tázací, vztažná a neurčitá (Šmilauer 1972:183). Zvrtná zájmena nejsou podobně jako v České mluvnici považována za samostatný druh, ale jen za zvláštní případ osobních a přivlastňovacích zájmen (viz zde s. 13).

Osobní zájmena jsou definována jako substantivní zájmena, která označují mluvčího, posluchače nebo osobu či věc známou ze souvislosti nebo situace (Šmilauer 1972:184). Také zde se věnuje pozornost nejprve zájmenům 1. a 2. osoby spolu se zvrtným *se* a uvádí se stejné paradigma jako v České mluvnici. Stejně jako u Havránka a Jedličky se užívá označení *slabší* a *silnější* podoby a jejich rozlišení. Pozornost se zaměřuje na problematické tvary genitivu, dativu a akuzativu singuláru zájmena *já* a vysvětlují se rozdíly mezi nimi. *Mne* i *mě* se podle autora objevuje zaměnitelně ve všech pozicích, zatímco u *mně* a *mi* je funkční rozdíl (*mně* bývá v důraze a po předložkách, *mi* pouze v postavení bez důrazu)⁷.

⁶ Bauer a Grepl (1975) doplňují, že při užití zájmenného podmětu s citovým zaujetím může být zájmeno nositelem intonačního centra výpovědi a může plnit funkci citových částic (srov. k tomu Trávníček – zde s. 15).

⁷ O příčinách tohoto jevu píše také Jaromír Bělič (1961/62).

Dále je pozornost věnována zájmenu zvratnému. Zde už se zvratnému zájmenu přisuzuje vyjádření totožnosti s původcem děje, ne s podmětem (jako tomu bylo u Havránka a Jedličky). Upozorňuje se, že by se ho nemělo užívat v případě, „*kdy je sice totožnost s podmětem věty, ale kde by bylo možno zájmeno vztahovat k původci jiného děje*“ (Šmilauer 1972:195), a jako příklad se uvádí věty *Hornina zvětšuje svůj objem vlivem vody v ní obsažené. (ne v sobě)* a *Děkuji Vám za důvěru mně projevenou. (také nikoli sobě)*. Zvratné zájmeno lze dále vypustit, pokud by se mělo opakovat (*bojím se přiblížit*) nebo u některých slovesných substantiv a adjektiv (*stěhování národů*); srov. také Trávníček (zde s. 12). Podle Nauky o českém jazyku se zvratné zájmeno využívá při tvoření reflexivních sloves. Dále se vysvětluje, že jelikož nemůže být podmětem, nemá nominativ, a jelikož vyjadřuje jen vztah, nemá číslo ani jmenný rod.

Následuje pasáž věnovaná zájmenu 3. osoby, jehož paradigma se taktéž téměř shoduje s paradigmatem uvedeným v České mluvnici.⁸ Jediným rozdílem je akuzativ neutra, kde se navíc objevuje tvar *ho* (Trávníček ho ještě považoval za nespisovný – viz zde s. 10).⁹ Místo poznámky o užívání *n-* na místo *j-* po předložkách jsou jednotlivé podoby prostě zařazeny do paradigmatu. Opět se rozlišují podoby příklonné, nepřízvučné od tvarů silnějších. Uvádějí se tvary pro životné a neživotné maskulinum v akuzativu singuláru (také shodně s Českou mluvnici) a zdůrazňuje se rozdíl mezi tvary akuzativu a genitivu, které se zřejmě v nespisovné češtině často zaměňovaly. Vysvětluje se tvar *jejich* v genitivu plurálu, když se uvádí, že tato podoba je užívána jako genitiv přivlastňovací (*Stalo se to jejich vinou.*), subjektový (*jejich let* = let ptáků) nebo i objektový (*léčení jejich/jich* = léčení nemocí).

V kapitole o podmětu (Šmilauer 1972:265) se píše o vyjadřování podmětu zájmenem pouze ze zvláštních důvodů: zdůraznění, vytčení do protikladu, citového zabarvení nebo rozvinutí podmětu. V 1. a 2. osobě se podmět často nevyjadřuje, jelikož je osoba vyjádřená osobní koncovkou slovesa, nevyjadřuje se ani ve 3. osobě za předpokladu, že je znám ze souvislosti. Zmiňují se některé transpozice osoby (autor je nazývá „*odchytkami od přirozené osoby*“ [Šmilauer 1972:266])¹⁰ – kromě vykání (nahrazení 2. osoby singuláru plurálem), zmíněného už v České mluvnici, sem patří i onikání (3. os. pl. místo 2. os. sg.), plurál

⁸ V genitivu maskulina a neutra a v akuzativu neutra stále není uveden tvar *jej*. Návrh na jeho zařazení do paradigmatu podal Bělič (1977). Redakce časopisu Naše řeč tento návrh projednala a posléze přijala.

⁹ Srov. také Bělič (1977).

¹⁰ Jespersen (1968) používá v této souvislosti termín *notional person* (volně se dá přeložit jako pomyslná nebo teoretická osoba), která by asi odpovídala Šmilauerově „*přirozené osobě*“. Opakem je tzv. *grammatical person* (gramatická osoba), což je osoba, která je ve výpovědi vyjádřena formálně.

majestatikus (v prosloveh panovníků) a plurál skromnosti (tzv. autorský plurál, zařazení autora mezi čtenáře).

1.4 Mluvnice češtiny (MČ I, 1986; MČ II, 1986; MČ III, 1987)

Mluvnice češtiny podává informace o zájmenech nejvíce vyčerpávajícím způsobem. Tato mluvnice považuje za klíčovou deiktickou roli zájmen,¹¹ a proto je řadí spolu s některými číslovkami a adverbii mezi tzv. deiktická slova (neboli pronominalia).¹² Zájmena jsou v této soustavě považována za její jádro. Všechna pronominalia (viz MČ II 1986:81) jsou sjednocena schopností označovat skutečnost ne pojmenováním (jako nominální slovní druhy), nýbrž prostřednictvím deixe, ukázáním na skutečnost – mohou ukazovat přímo (tzv. situační deixe) nebo v kontextu (kontextová deixe).¹³ Deiktická slova slouží tedy k identifikaci, umožňují, aby mohl být jazykový projev jednoznačně referenčně vztažen ke skutečnosti (autoři užívají termín pronominální identifikace). Jejich funkci autoři popisují takto: „*Vcelku deiktická slova slouží jednak rozmanitým typům významových vztahů v rámci ZVS [základové větné struktury] i uvnitř textu, jednak vztahům mezi komunikačními akty a skutečností, tj. referenci, delimitaci.*“ (MČ II 1986: 83)

Zájmena (vlastně celá skupina pronominalií) jsou charakterizována jako nástavbový slovní druh (podobně jako číslovky), jelikož mají určité shodné rysy se základními slovními druhy (substantivy, adjektivy a adverbii),¹⁴ ačkoliv se určitými specifickými rysy mohou částečně odlišovat. Z morfologického hlediska se tato nástavbovost projevuje shodnými gramatickými kategoriemi (rod, číslo, pád). Na syntaktické rovině se nástavbovost projevuje v tom, že zájmena nevytvářejí vlastní větné pozice, nýbrž je přebírají od zastupovaných slovních druhů a plní jejich funkce (u některých substantivních zájmen jsou ovšem patrné odlišnosti, obzvláště u zájmen 1. a 2. osoby).

Zdůrazňuje se výrazová stránka deiktických slov, kde se upozorňuje především na jejich malý relativně uzavřený počet (na tuto skutečnost upozornil již Šmilauer – viz zde s. 25), na specifické zájmenné kořeny (*t-*, *k-*, *c-/č-*) a komponenty (*ně-*, *ni-*, *-si*, *-hle*) a na

¹¹ O personální deixi viz také Lyons (1977), Anderson a Keenan (1995), M. Hirschové (2006) a. Levinson (2007).

¹² S tímto termínem pracují také někteří další lingvisté – např. Komárek (2006) nebo Navrátil (2002).

¹³ Rozlišení na deixi situační a deixi kontextovou (neboli anaforu, jak autorka uvádí) užívá Hirschová (2006); srov. k tomu Walesová (1996), kde autorka kromě situační a kontextové deixe uvádí ještě deixi textovou, a Svozilová (1966).

¹⁴ Navrátil (2002) pro zájmena v této souvislosti užívá termínu gramatická nebo morfologická synonyma těchto základních slovních druhů.

svérázné slootovné postupy (např. spřahování). Po stránce sémantické jsou deiktická slova charakterizována jako heterogenní soustava prostředků sjednocená právě svou identifikační funkcí. Na základě způsobu realizace deixe se v rámci deiktických slov vyčleňují jednotlivé třídy (MČ II 1986:82).

Pro osobní zájmena (personalia) je spolu s několika dalšími třídami zájmen (demonstrativa, reflexiva a tzv. vlastní identifikátory) typické, že se při nich deixe uplatňuje spíše samostatně. U některých jiných tříd se k deixi připojují další sémantické rysy (význam přináležitosti, interrogativnosti, neurčitosti, vyjádření totálnosti, negace, nebo spojovací funkce). Podle toho jsou dále vyčleňovány výrazy přivlastňovací, tázací, neurčité, vztažné, vymežovací a záporné (stejně jako v mluvnicích starších). Některé třídy mají funkce pouze v rámci věty (zvrtná), některé tento rámec překračují (indefinita, negativa, totalizátory), některá zájmena referují vnitrotextově (vlastní identifikátory, anaforická a kataforická demonstrativa) a jiná mohou referovat ke skutečnosti (demonstrativa a konečně personalia).

Osobní zájmena jsou včleněna mezi větší skupinu deiktických slov spjatých vztahem ke komunikačním osobám (spolu se zvrtným zájmenem a zájmeny přivlastňovacími včetně přivlastňovacího zvrtného).¹⁵ K základní charakteristice osobních zájmen se uvádí: „*[P]personalia (já, ty, my, vy, on, ...) ukazují v podmínkách konkrétní komunikační situace ke třem komponentům komunikace (komunikačním ‚osobám‘, tj. partnerům – účastníkům a nepartnerům – neúčastníkům komunikačního aktu): k mluvčímu, adresátovi (posluchači) a předmětu (tématu) komunikačního aktu, a tím je jako takové jednoznačně (jen pro danou situaci, proto jde o potenciální referenci) identifikují. Orientace (perspektiva) vychází vždy od mluvčího (z hlediska mluvčího) daného komunikačního aktu.*“ (MČ II 1986:89) Na rozdíl od předchozích mluvnic je tedy reference zájmena 3. osoby zevšeobecněna na předmět komunikačního aktu (namísto mnohem nepřesnějšího a obšírnějšího výkladu o osobách nebo předmětech, o nichž se mluví), ale uplatňuje se stejně jako ve starších mluvnicích protiklad *účast – neúčast na rozhovoru* a zdůraznění hlediska mluvčího. Informuje se, že „*osobní zájmena jsou přitom základním a zakládajícím prostředkem tohoto rozlišování (orientace v komunikační situaci); v podstatě shodovým prostředkem jsou pak slovesné osobní koncovky*“ (MČ II 1986:89); a srov. také Čeština – řeč a jazyk – zde s. 26–27.

Zajímavé je, že se v této mluvnici neuvádějí paradigmatata jednotlivých zájmen. Pouze se podotýká, že v oblasti pádu se zájmena téměř shodují se substantivy (či adjektivy), ale

¹⁵ Srov. k tomu Daneš (1985), který navrhuje zařadit přivlastňovací zájmena k zájmenům osobním v širokém slova smyslu.

jednotlivé tvary nabízeny nejsou. Podobně jako v Nauce o českém jazyku se uplatňuje rozlišování zájmen substantivních a adjektivních a zájmena osobní se také řadí mezi substantivní.

Zájmena 1. a 2. osoby spolu se zvratným jsou stejně jako u Trávníčka zařazena mezi zájmena bezrodá, jelikož nedokáží rozlišovat rod, jsou rodově neutrální (vysvětluje se, že při shodě rod rozlišován bývá, ovšem zpravidla pouze rod přirozený¹⁶). Nově je v Mluvnici češtiny pojímán význam čísla těchto zájmen. *My* je stále označováno jako plurál k zájmenu *já*, výslovně se uvádí, že *my* označuje společenství, do nějž se mluvčí zahrnuje (ovšem není pojímáno stejně jako plurál u jmen, autoři mezi singulárem a plurálem vidí spíše protiklad *jednosti – nejednosti*, přičemž se zde uplatňuje i tzv. inkluze, což v důsledku znamená, že *my* ≠ *já + já*), nebo může jít případně o kolektivního mluvčího. *Ty* je vyčleněno pro adresáta blízkého mluvčímu, zatímco *vy* je určeno kromě většího počtu adresátů také adresátu jedinému, pokud se mu vyká (MČ II 1986:90).

U zájmen 1. a 2. osoby se uvádějí tři případy specifického užití pádu (MČ II 1986:102). V první řadě jde o tzv. dativ etický, výrazně expresivní užití dativu zájmen 1. a 2. osoby (např. *To je mi novina!*, *Tak ti nevím, co mám dělat.*). Druhým případem je užití zvratného zájmena ve funkci dativu prospěchového s významem pohodlí a libosti (*Ti si tam žili jako bohové.*, *Tak jsem si jen tak seděla a koukala.*). Ve třetím svazku mluvnice je k těmto dvěma případům přidán tzv. dativ sdílnosti (*Včera jsem ti měl silnou horečku.*), který slouží při bezprostředním styku mluvčího s adresátem jako kontaktní prostředek (MČ III 1987:368). Zájmena 2. osoby mají ještě své vlastní specifikum, a tím je vokativní funkce (*ty chytráku!*, *vy darebáci!*), ačkoliv je tato funkce realizována tvary nominativu (ostatní zájmena vokativ vyjadřovat nemohou).

Zájmeno 3. osoby je řazeno mezi zájmena rodová, a to v adjektivním smyslu – rozlišuje rody tři, je trojrodé. Jeho číslo se svou funkcí také podobá adjektivnímu, pouze pád je skutečně substantivní, neshodový. Ve spojitosti s tímto zájmenem se uvádí specifický druh shody, která se u něj vyskytuje, shoda kontextová: „*Rod (i číslo) jsou u zájmena on věci shody kontextové, která se uplatňuje v podstatě jen u zájmen (a to u substantivního on, u substantivně užitých (transponovaných) zájmen adjektivních s funkcí zástupnou – ten, onen, a u adjektivních zájmen vztahných, která působí stejně jako zájmena zástupná samostatně, za hranicemi věty, k níž nebo k jejímu členu se vztahují, nikoli uvnitř této věty). Je to shoda se zastupovaným jménem v rodě a v čísle, ne však pádu, na rozdíl od shody*

¹⁶ Na tuto skutečnost upozorňuje také Komárek (2006).

vnitrovětné, členské (atributivní): *Na Tondu nedej, ten už toho nasliboval! Málokdo je spokojen se jménem, které mu rodiče vybrali.*“ (MČ II 1986:104)

Vůbec poprvé se píše i o dalších rozdílech mezi zájmeny 1. a 2. osoby a zájmenem pro 3. osobu (MČ III 1986:89–90). Jeden z těchto rozdílů je viděn v zaměnitelnosti zájmena se substantivem, přičemž zájmena 1. a 2. osoby v komunikačním aktu zaměnit se substantivy nelze¹⁷, zatímco zájmeno 3. osoby substantivům konkuruje, je jejich alternativou (především díky své substituční, zástupné funkci).¹⁸ Další rozdíl je v tzv. předmětné vztaženosti (ke komu nebo k čemu se vztahují) – 1. a 2. osoba se vztahuje výlučně k osobám (kromě personifikací), zájmeno 3. osoby se kromě živých bytostí může vztahovat i k předmětům neživým.¹⁹ Zajímavá je informace, že v postecedentu²⁰ je třeba lišit mezi subjektovou pozicí a pozicemi ostatními, jelikož v nominativu se zájmena užívá převážně k označení živých bytostí, kdežto v jiných pádech bývá toto zájmeno užíváno rovnocenně jak pro živé bytosti, tak pro předměty.²¹ Poslední rozdíl je v referenci. Zájmena 1. a 2. osoby vyjadřují spíše deixi situační, ukazují k situaci, k účastníkům komunikace,²² kdežto zájmeno 3. osoby odkazuje spíše do textu. V definici je zdůrazněna jeho anaforická povaha: „**3. os. sg m. on, ž. ona, s. ono, pl m. živ. oni, než. a ž. ony, s. ona označuje živou bytost (mimo mluvčího i adresáta) nebo věc, o které už byla řeč nebo která se vyrozumívá ze souvislosti.**“ (MČ II 1986:90)

Zájmenu zvratnému se věnuje speciální podkapitola (MČ II 1986:90), která přináší mnoho nových informací (alespoň na pozadí informací podaných v mluvnicích předešlých). *Se* je vymezeno jako zájmeno, jež vyjadřuje identitu původce děje s objektem, který je tímto dějem zasažen (což je poněkud přesnější pojetí, než jaké lze nalézt v mluvnicích starších). Na základě existence pouze singulárních tvarů, které jsou však užívány i v plurálu, je řazeno mezi singularia tantum. Absence nominativu je vysvětlena nesamostatností a syntaktickou podmíněností zvratného zájmena, jelikož pouze ukazuje k subjektu nebo agentu (případně k nositeli děje nebo stavu) vyjádřenému jiným způsobem. Zdůrazňuje se také vnitrovětná

¹⁷ Karlík (2001) píše v souvislosti s tím o tzv. komplementární distribuci.

¹⁸ Nübler (2001) vysvětluje, že jedině 3. osoba je doopravdy variabilní, zatímco 1. a 2. osoba mají značně omezen repertoár slov, která mohou být do pozice podmětu v těchto osobách obsazena – srov. také Encyklopedický slovník češtiny (2002), v němž je zájmeno 3. osoby považováno za jediné „skutečné zájmeno“ a označuje se jako lexikálněsémanticky prázdné, a Walesová (1996), kde autorka upozorňuje na „malý lexikální význam“ osobních zájmen.

¹⁹ Na tyto rozdíly mezi zájmeny 1. a 2. osoby a zájmenem 3. osoby upozorňuje i Komárek (1978).

²⁰ Jedná se o koreferentní výraz uvedený v textu či kontextu až po odkazovacím výrazu (ESČ, 2002).

²¹ Tuto informaci podává také Hirschová (2006).

²² Komárek (1978) na základě této skutečnosti přisuzuje zájmenům 1. a 2. osoby funkci tzv. exoforického identifikátoru.

funkce zvrtného zájmena. Poprvé je odlišováno použití zvrtného zájmena od případů jako *usmál se, to se nesmí, sedni si*, kde už *se* a *si* není považováno za zvrtné zájmeno, jelikož ho nelze nahradit jiným osobním zájmenem (o těchto slovesech se píše v prvním díle Mluvnice češtiny v podkapitole věnované tvoření sloves reflexivizací [MČ I 1986:424–431])²³.

Osobní zájmena se kromě kapitoly věnované deiktickým slovům uvádějí i v pasáži zabývající se osobou (MČ III 1987:368–371). Píše se zde, že specifikace mluvčího či adresáta pomocí osobních zájmen bývá zpravidla nějak příznaková – cílem bývá zdůraznění podmětu, jeho vytčení či postavení do protikladu k něčemu jinému, shrnutí osob dříve pojmenovaných nebo příznak emocionálnosti. Zmiňují se i ryze syntaktické důvody (např. ve větě *Do Prahy pojede Petr, Pavel a já.*)²⁴ Uvádí se, že v případě zájmenného podmětu (obzvláště u zájmena 3. osoby) lze tento podmět často vynechat, jelikož si ho mluvčí většinou dokáže vyvodit z kontextu (MČ III 1987:697).²⁵ V některých případech však elipsa podmětu může vést k dvojznačnostem (např. *Maminka připravila večeři. Když Jana přišla, umyla se.* – autoři upozorňují, že v takovémto případě nepostačí k jednoznačnosti ani doplnění zájmena).

Následují informace o primárním a sekundárním užití jednotlivých osob (MČ III 1987:369–371). Primární užití se shoduje s definicí osob uváděnou ve většině ostatních mluvnic. Jako sekundární užití jsou uváděny transpozice osoby nebo čísla, jejichž množství je v Mluvnici češtiny proti mluvnicím předchozím značně rozšířeno. Podle autorů bývají tyto transpozice motivovány především stylisticky a bývají častější v mluvených projevech. Pro lepší přehlednost je uvádím v tabulce:

Forma	Užití	Příklad	Poznámka
1. sg.	zevšeobecnění podmětu	<i>Píšu sám, neopisuju.</i>	často v nepřímé výzvě
		<i>Když něco slíbím, tak to udělám.</i>	ve výčitce
2. sg.	zevšeobecnění konatele (příslloví, aforismy)	<i>Jak si usteleš, tak si lehneš.</i>	v podmětu nemůže být užito osobní zájmeno
	námítka, odmítnutí nebo vyjádření negativního postoje mluvčího	<i>Pozvi ho někam a on ti udělá ostudu.</i>	zároveň také transpozice kladu a záporu
	vyvolání účasti adresáta na ději	<i>Knížky se prodávají od pěti, stojíš od dvou a stejně na tebe nezbude.</i>	
	indikativ se zájmenným podmětem typu <i>nikdo, každý, kdo</i>	<i>Zachraň se, kdo můžeš!</i>	

²³ Podobný názor vyslovuje i Komárek (1978).

²⁴ O těchto ryze syntaktických důvodech píše např. i Uhlířová (1992) a Štícha (2002).

²⁵ Tuto informaci podává také Jespersen (1968).

Forma	Užití	Příklad	Poznámka
2. sg.	kategorický příkaz	<i>MLČÍŠ!?</i>	
3. sg.	onkání	<i>Anna, přinesla mi dnešní noviny.</i>	zdůraznění společenských rozdílů mezi komunikanty, blahosklonné oslovování podřízených
3. sg.	druhé pojmenování mluvčího	<i>Ještě něco vám babička přiveze.</i>	význam 1. os. – při komunikaci s dětmi
		<i>Desátník Svoboda se hlásí k raportu.</i>	v armádě
	prostředek polopřímé řeči	<i>Jeho první myšlenka byla vrátit se do Evropy. Zatím se nevrátí, zatím zůstane i v těchto špatných podmínkách.</i>	význam 1. osoby
	zdvořilé zvýraznění osoby adresáta	<i>Jsem poctěn těmito slovy, ale pan doktor by musel vědět, jak je k nám daleko.</i>	
1. pl.	autorský plurál	<i>V této knize se budeme zabývat vlivem slunečního záření na psychiku člověka.</i>	
	plurál skromnosti (modestiae)	<i>O Africe bychom si mohli povědět ještě leccos zajímavého.</i>	autor řadí sám sebe do fiktivního kolektivu
	pluralis majestaticus	<i>My, Karel IV, císař Svaté říše římské a král český atd., známo činíme ...</i>	znak společenské nadřazenosti
	vyjádření všeobecné platnosti dané výpovědi	<i>Před ale píšeme čárku.</i>	v instrukcích, návodech, předpisech, pravidlech
	prostředek expresivní nebo hovorový	<i>Bude to těžké, no ale zkusíme to.</i>	význam 1. os. sg.
	ztotožnění mluvčího s agentem	<i>Vyklepli jsme Bohemku 2:1.</i>	hovorově, prostředek kontaktní nebo expresivní
	„protektorská řeč“	<i>Pojď, ukážeme tatínkovi, jak už běháme.</i>	mluvčí společensky nadřazen adresátovi
		<i>Jak se cítíme po těch injekcích?</i>	lékař k pacientovi ²⁶
2. pl.	při oslovení skupiny, ačkoli děj je zaměřen na jednotlivce	<i>Zavřete někdo ty dveře.</i>	spolu s výrazem <i>někdo</i>
	vykání	<i>Co si přejete, pane?</i>	společensky podmíněné užití 2. os. pl. místo sg.
3. pl.	dekonkretizace konatele	<i>Hlásili to v rozhlasu.</i>	anonymizace

²⁶ Hirschová (2006) píše v tomto kontextu o tzv. *empathickém my*.

Forma	Užití	Příklad	Poznámka
3. pl.	onikání	<i>Jak se pořád mají.</i>	zastaralý prostředek lidové úcty
	prostředek úcty v některých dialektech	<i>Maminka už přišli.</i>	

3. os. sg. je definována jako forma nepříznačová²⁷ (na rozdíl od 3. os. pl.) a lze ji užít k dekonkretizaci podmětu – buď v hovorové řeči (*Tam se dostane všechno koupit.*), nebo ve vedlejších větách srovnávacích (*Spí, jako by ho do vody hodil.*), nebo v tzv. reflexivní slovesné formě spolu se zvrtným zájmenem (*O tom se zde už mluvilo.* – viz zde s. 29), kde zastává anonymizační funkci (MČ III 1987: 371).

Důležitá je informace, že některá deiktická slova se druhotně uplatňují také jako částice – např. ve větě *Ono se mi tam nechtělo.* (MČ 1986:88 – srov. s. 51).

1.5 Příruční mluvnice češtiny (PMČ, 2008)

V této mluvnici jsou zájmena řazena mezi plnovýznamové slovní druhy a jsou vymezována jako slova, která různou měrou substitučně pojmenovávají substance a vlastnosti. Mezi osobní zájmena jsou řazena ta, která pojmenovávají jevy ve vztahu k jejich roli v komunikaci (*já, ty, on...*), odkazují k referentu v rámci textu nebo situace (*on, ona, ono...*) nebo reflexivizují (*se*). Zmiňuje se jejich těsná souvislost se slovesnou osobou (PMČ 2008:285).

Na rozdíl od ostatních mluvnic se rozvádějí způsoby pojmenování jednotlivých komunikantů. Mluvčí tak podle autorů může být označen pouze zájmenem *já*, nebo zájmenem spolu se substantivem (*já umělec*) nebo s adjektivem (*se mnou nemocným*). Podobně adresát může být kromě samotného zájmena *ty* pojmenován také apelativem (*ty kuchař*) nebo vlastním jménem (*ty Petře*) atp.²⁸ Zájmeno 3. osoby je popisováno jako zastupující označení předmětu komunikace (mimo mluvčího a adresáta) a odkazující na tento předmět v rámci

²⁷ Někteří lingvisté tuto skutečnost spojují s jejím užíváním i u tzv. neosobních sloves (impersonálií). U těchto autorů však nepanuje shoda v názoru, zda v tomto případě stále ještě jde o kategorii osoby nebo nikoliv – viz diskuze v Jazykovedném časopisu (Novák, 1967; Ružička, 1967; Bauer, 1967; Křížková, 1967 a 1976) – srov. k tomu také Karlík (2000:176), kde autor vysvětluje: „*To ovšem znamená, že forma prší neobsahuje gramém osoby, nýbrž neosoby. Čeština jako neaglutinační jazyk ovšem, je-li potřeba flexémem vyjádřit např. gramém času (což je náš případ u prší), nutně současně flexémem vyjadřujícím gramém času vyjadřuje i jiné gramémy. Pro vyjádření gramému neosoby ovšem nemá (jako mnoho dalších jazyků) speciální morfém a proto volí takový morfém, který vyjadřuje nepříznačové kategorie ostatních gramémů, tj. 3. os.*“

²⁸ Srov. k tomu Walesová (1996).

textu či situace. *My* označuje mluvčího plus další osoby a *vy* adresáta a další osobu nebo osoby (kromě mluvčího).

Následují paradigmata, přičemž se uvádějí všechna osobní zájmena (s výjimkou vzratného, které má své vlastní paradigma) do jedné tabulky:

Sg.	1.	<i>já</i>	<i>ty</i>	<i>on</i>	<i>ona</i>	<i>ono</i>
	2.	<i>mne mě</i>	<i>tebe tě</i>	<i>jeho/něho ho jej/něj</i>	<i>ji/ní</i>	<i>jeho/něho ho jej/něj</i>
	3.	<i>mně mi</i>	<i>tobě ti</i>	<i>jemu/němu mu</i>	<i>ji/ní</i>	<i>jemu/němu mu</i>
	4.	<i>mne mě</i>	<i>tebe tě</i>	<i>jeho/něho ho jej/něj -ň</i>	<i>ji/ní</i>	<i>je/ně ho jej/něj</i>
	5.		<i>ty</i>			
	6.	<i>o mně</i>	<i>o tobě</i>	<i>o něm</i>	<i>o ní</i>	<i>o něm</i>
	7.	<i>mnou</i>	<i>tebou</i>	<i>jím/ním</i>	<i>ji/ní</i>	<i>jím/ním</i>
Pl.	1.	<i>my</i>	<i>vy</i>	<i>oni ony než.</i>	<i>ony</i>	<i>ona</i>
	2.	<i>nás</i>	<i>vás</i>	<i>jich/nich</i>		
	3.	<i>nám</i>	<i>vám</i>	<i>jím/ním</i>		
	4.	<i>nás</i>	<i>vás</i>	<i>je/ně</i>		
	5.		<i>vy</i>			
	6.	<i>o nás</i>	<i>o vás</i>	<i>o nich</i>		
	7.	<i>námi</i>	<i>vámi</i>	<i>jimi/nimi</i>		

Opět se komentují delší a kratší tvary, které jsou poprvé nazvány tvary dubletními. Užití delšího tvaru je kromě obvyklé pozice v důrazu a po předložkách rozšířeno ještě o užití po pauze (např. na začátku věty). Zajímavé je uvedení vokativu u zájmen 2. osoby, který se v žádné jiné mluvnici neuvádí (srov. MČ – viz zde s. 19). Od paradigmatu v Češtině – řeči a jazyku se kromě toho liší ještě tvarem *-ň* v akuzativu sg. maskulina.

K jednotlivým tvarům se objevuje několik poznámek. Stejně jako u Trávníčka, Havránka a Jedličky a Šmilauera se upozorňuje na popředložkové zaměňování *n-* za *j-* na začátku tvarů zájmena 3. osoby. Poprvé jsou jednotlivé tvary hodnoceny z hlediska jejich spisovnosti a po stylistické stránce:²⁹ tvar *-ň* po akuzativních předložkách v maskulinu je

²⁹ Jsem si vědoma, že toto stylistické hodnocení je relevantní pouze ve vztahu k době vydání této mluvnice. Stylové zařazení z dnešního hlediska však není k dispozici, jelikož v posledních letech žádná reprezentativní mluvnice nevyšla (Mluvnici současné češtiny nepovažuji za dostačující, jelikož se v ní směšují tvary spisovné a nespisovné).

hodnocen jako knižní, tvary zakončené na *-a* v instrumentálu plurálu jsou považovány za nespisovné, pokud se nevztahují k substantivům, která mají v tomto pádu koncovku *-ma* (např. *Drak měl velikánské oči a koulel jima až hrůza.*), a zmiňuje se případ, kdy hovorově dochází k zaměňování tvarů *mně* místo *mne* a *mě* v genitivu a akuzativu zájmena *já* (PMČ 2008:287).³⁰

O zvrtném zájmenu se píše, že vyjadřuje totožnost s výrazem v podmětu, s konatelem děje vyjádřeného infinitivem (*Petr nám dovolil očistit si boty a nepřezouvat se.*) nebo v některých případech s objektem děje (např. *Zedník kladl cihly na sebe.*). Vztah k předmětu se uvádí vůbec poprvé. Také zde se upozorňuje na to, že zvrtné zájmeno netvoří úplné paradigma, jelikož nemá nominativ a neliší tvary singuláru a plurálu.

Osobní zájmena jsou dále uvedena v souvislosti s koherencí textu (PMČ 2008:681–698). Zájmena 1. a 2. osoby se při vnitrotextovém navazování používají ojedinele, jelikož komunikanti jsou poměrně jednoznačně určeni situací i slovesnými koncovkami, a proto tato zájmena v pozici podmětu běžně vyjádřena nebývají. Jejich užití je tak omezeno pouze na vytčení do protikladu k něčemu jinému, na rozvití podmětu a při emocionálním užití. Zájmeno 3. osoby naproti tomu funguje především jako odkazovací, anaforický prostředek (podobně jako zájmeno *ten*, které se ovšem používá spíše při kontaktním navazování, zatímco *on* častěji při distančním)³¹. V případě, že je kontext jednoznačný, může se toto zájmeno vynechat. Zvrtné zájmeno odkazuje pouze v rámci věty. Poprvé (PMČ 2008:684–685) se rozlišují případy anafory (kdy zájmeno navazuje na výraz předchozí, tzv. antecedent) od katafory (kdy zájmeno předchází výrazu, na nějž odkazuje, tzv. postecedentu) a odlišuje se exoforické ukazování mimo text a endoforické odkazování v rámci textu (srov. zde s. 25).³²

V kapitole věnované slovesné osobě (PMČ 2008:311–315) se dále píše o posunech jednotlivých osob. Tyto posuny jsou vnímány jako snaha o zesílení nebo zeslabení osoby původní. Zde je opět přehled:

Forma	Užití	Příklad	Poznámka
3. sg.	onkání	<i>Bety, má mne opravdu ráda?</i>	
	mluvčí o sobě hovoří ve 3. osobě	<i>Maminka dá Pepíčkovi banánek.</i>	význam 1. os. – při komunikaci s dětmi

³⁰ V 60. letech Sgall (1961) podal návrh, aby se psaná podoba *mě* a *mně* sjednotila. Redakce časopisu *Naše řeč* v reakci na článek předložila několik pádných důvodů proti této úpravě a zamítla ji.

³¹ Zákonitosti užívání těchto konkurenčních zájmen zkoumala Uhlířová (1992).

³² Oba protiklady (anaforu a kataforu a exoforu a endoforu) zmiňuje i Navrátil (2002) - srov. k tomu Karlík (2001) a Walesová (1996).

Forma	Užití	Příklad	Poznámka
3. sg.		<i>Vojín Novák přišel na váš rozkaz.</i>	v armádě
	ve výpovědích s všeobecnou platností	<i>Člověk se nadře a výsledek nevidí.</i>	zeslabení 1. os.
	v přítomnosti adresátů se o nich mluví ve 3. os.	<i>Děti, Láďa už ví, že udělal chybu, vid' Láďo?</i>	
1. pl.	autorský plurál (plurál skromnosti)	<i>A tím přecházíme k dalšímu bodu našeho výkladu.</i>	zeslabení 1. os. sg.
	plurál majestátní	<i>My, z Boží milosti král český, jsme rozhodli takto.</i>	zesílení 1. os. sg.
	instrukce pro adresáta	<i>Výpočet provedeme tak, že...</i>	zeslabení 2. os. sg.
	lékař k pacientovi	<i>Tak jak se dneska cítíme, pane Horák?</i>	výpověď může nabýt důvěrnějšího zabarvení
2. pl.	vykání	<i>Jak jste se měl?</i>	posun v čísle, k vyjádření úcty, u sloves singulárové tvary 1-ových a trpných příčestí ³³
3. pl.	onikání	<i>Pane komisaři, mají slitování, prosím jich.</i>	zastaralé

1.6 Čeština – řeč a jazyk (Čechová a kol., 1996)

Tato příručka definici zájmen obecně nepodává, pouze je zařazuje mezi ohebné slovní druhy a nazývá je slovním druhem nástavbovým (stejně jako Mluvnice češtiny). Používá se poněkud odlišný způsob dělení než v mluvnicích ostatních: (1) podle funkce ve větě na substantivní a adjektivní zájmena (toto dělení se objevilo už u Trávníčka, který je ovšem dělil podle formy, a u Šmilauera, který je takto rozděloval podle významu) a (2) podle významu na určitá a neurčitá (toto rozdělení se objevilo i u Hávránka a Jedličky, jen nebylo tolik zdůrazněno). K určitým zájmenům jsou řazena osobní, přivlastňovací, ukazovací, vymezovací a tzv. zevšeobecnující (ta se dále dělí na kladná – např. *každý, všechen* – a záporná – např. *žádný, nikdo*), mezi neurčitá se řadí tázací, vztažná a neurčitá ve vlastním smyslu. Jednotlivá zájmena ovšem nejsou probírána podle třídy, do níž patří, ale podle své příslušnosti k zájmenům rodovým nebo bezrodým (Čechová a kol. 1996:191–192).

Osobní zájmena jsou definována jako slova, která odkazují k účastníkům nebo neúčastníkům komunikačního aktu. Také zde jsou kromě zájmena 3. osoby řazena mezi bezrodá. Uvádí se, že „*ve shodném přivlastku či v přísudku mají rod vyjádřen tvarem*

³³ Srov. k tomu Hirschová (2006).

řídícího jména nebo slovesa (my jsme tam nebyli / nebyly apod.)“ (Čechová a kol. 1996:192). Poprvé zde se explicitně uvádí, že *my*, *vy* nejsou plurálové tvary k *já*, *ty*, nýbrž jde o samostatné soubory tvarů.³⁴ O zvrtném zájmeně se píše, že ačkoliv má tvary pouze singulárové, používá se také pro plurál, a že netvoří nominativ.

Paradigma se téměř shoduje s tím, které je uvedeno v Příruční mluvnici češtiny (kromě tvaru *-ň* u maskulina). Vokativy zájmen *ty* a *vy* přímo zařazeny nejsou, ale uvádí se, že je tato zájmeny mít mohou. Rozlišují se delší tvary (pro důrazové postavení a po předložce) a tvary kratší, příklonné. K tomuto se uvádí odchylka u zájmena *já*, kde *mi* je pouze příklonné, zatímco ostatní tvary jsou používány zaměnitelně. Tvar *mne* je označen za knižní (Čechová a kol. 1996: 192).

Zájmeno 3. osoby je tedy zařazeno mezi zájmena rodová s měkkým skloňováním (podle vzoru *náš*). Paradigma se taktéž shoduje s PMČ. Také zde se rozlišují příklonné tvary od delších a zmiňuje se kladení počátečního *n-* po předložkách. U maskulina jsou v akuzativu rozlišeny tvary životné (*jeho*, *ho*, *jej*) a neživotné (*jej* a *ho*). Tvary *je* v akuz. neutra a *jej* v maskulinu i neutru jsou hodnoceny jako knižní (na rozdíl od popředložkového *něj*), u akuzativu maskulina je v poznámce uveden ještě zastaralý knižní tvar *-ň* po předložkách.

Dalším tématem souvisejícím s osobními zájmeny je opět slovesná osoba (Čechová a kol. 1996:146–148). Vymezení je podobné jako u ostatních mluvnic, osoba slouží k pojmenování účastníků komunikace. Autorka uvádí také posuny ve slovesné osobě:

Forma	Užití	Příklad	Poznámka
2. sg.	mluvčí označuje sám sebe jako adresáta	<i>Tak už se konečně rozhodni.</i>	např. při samomluvě
	frazémy s gnómičtým významem	<i>S poctivostí nejdál dojdeš.</i>	
3. sg.	onkání	<i>Co dnes dělá, Aničko?</i>	zastaralé, oslovení osob podřízených
	změna přímé řeči v nepřímou	<i>„Přijdu.“ – Řekl, že přijde.</i>	
	expresivní výpovědi	<i>Pán se už uráčil přijít?</i>	3. osobu si vynucuje výraz <i>pán</i>
1. pl.	plurál skromnosti (<i>modestiae</i>)	<i>Nyní se zaměříme na...</i>	
	plurál majestatikus	<i>My, Václav IV., z boží milosti král český, nařizujeme...</i>	k vyjádření moci
	mluvčí označuje sám sebe jako adresáta	<i>Dáme to pěkně na místo.</i>	posun v čísle, např. při samomluvě
2. pl.	vykání	<i>To jste vyřezával sám?</i>	zdvořilostní forma

³⁴ Komárek (2006) pro ně užívá označení *singularia* nebo *pluralia tantum* – srov. k tomu také Navrátil (2002).

Forma	Užití	Příklad	Poznámka
3. pl.	onikání	<i>Jsou tak moc laskav, pane rado, a řeknou mi...</i>	zastaralé, oslovení osoby výše postavené
	expresivní výpovědi	<i>Už jsme se vyspinkali?</i>	

Informace o zájmenech se nacházejí také v podkapitole zabývající se koherencí textu (Čechová a kol. 1996:351–354), kde jsou zájmena uváděna mezi tzv. konektory³⁵ (spolu s některými příslovci, částicemi a spojkami), které slouží k zajišťování soudržnosti textu. Kromě zajišťování návaznosti na kontext (předcházející nebo následující) mohou odkazovat na situaci mimo text a vztáhnout tak děj k okamžiku promluvy (srov. kontextová a situační deixe uváděná v Mluvnici češtiny – viz zde s. 17 – a endofora a exofora v PMČ – viz s. 25). I zde se píše o možnosti vypuštění (elipsy) některého konektoru, pokud je z kontextu nebo situace dostatečně zřejmé, koho se promluva týká (Čechová a kol. 1996:352).

Zajímavé a nové je zmiňování zájmen v souvislosti se syntaktickými vztahy ve větě (Čechová a kol. 1996:258). Je popsán případ, kdy zájmena do věty nejsou zapojena formálněsyntaktickými vztahy, nýbrž pouze vztahy významovými. Tvary, v nichž se ve větách objevují, nejsou výrazem jejich závislosti, ale jsou přítomny kvůli významům, jež tato zájmena vyjadřují. Autoři uvádějí příklad: „*[V]e větě Je mi zle dativní tvar není proto, že ho řídící výraz vyžaduje (nejde o rekcii a o předmět, sloveso ,je‘ není předmětové sloveso), nýbrž je tam proto, že vyjadřuje subjektovou sémantiku (vztah k subjektu prožívajícímu označený stav), ta ho ,vyžaduje‘.*“ (Čechová a kol. 1996:258–259) To se týká především tzv. subjektového dativu (*Je nám hej.*, *Je mu třicet.*) nebo dativu volného – např. přivlastňovacího (*Sedl si mi na klín.*), citového (*To je mi pěkný pořádek.*) nebo prospěchového (*Nasbíral mu léčivé rostliny.*) – srov. zde s. 49. Dále se podotýká, že jelikož existují případy, kdy tyto výrazy nemohou být nahrazeny některým z běžně rozlišovaných větných členů, je jejich větněčlenská platnost značně nejasná. Běžnou praxi ostatních mluvnic, které tyto členy považují za předmět, označuje autorka za nouzové řešení (Čechová a kol. 1996:259).

1.7 Mluvnice současné češtiny (Cvrček a kol., 2010)

V této mluvnici jsou zájmena řazena klasicky mezi slova ohebná, ale na rozdíl od předchozích jsou postavena na pomezí mezi plnovýznamová a neplnovýznamová (kvůli tomu, že jejich význam je dán kontextem). Zájmena jsou definována jako slova, která „*ve větě zastupují nejčastěji podstatná a přídavná jména (někdy i jiné slovní druhy), odkazují k nim*

³⁵ S tímto termínem pracuje také Navrátil (2002).

(nebo vyjadřují vztah mluvčího či dalších osob k nim).“ (Cvrček a kol. 2010:210) Nové je zařazení víceslovných zájmen (mezi osobní se počítají například spojení *moje maličkost*, mezi vzratná *se navzájem*, *se vzájemně*). Podle funkce a významu se zájmena dělí na obvyklých sedm druhů (osobní, přivlastňovací, ukazovací, tázací, vztažná, neurčitá a záporná). Typy skloňování se uvádějí čtyři: zájmenné (tvrdé *ten* nebo měkké *náš*), adjektivní (*mladý* nebo *jarní*), zvláštní (např. zájmeno *já*), a jako poslední kategorie jsou zmiňována zájmena nesklonná.

Osobní zájmena jsou vyčleněna na základě funkce jako slova, která označují účastníky rozhovoru. Nové je explicitní označení zájmen coby jmenného protějšku slovesné osoby (Cvrček a kol. 2010:211). Zájmena 1. a 2. osoby jsou tradičně řazena mezi bezrodá; rod je u nich podle autorů vyjádřen shodným tvarem přivlastku nebo přísudku. Zájmeno 3. osoby je naopak řazeno mezi zájmena rodová. Upozorňuje se na velkou frekvenci osobních zájmen v mluvené komunikaci.

O vzratném zájmeně se říká, že „*zpravidla označuje vztah k osobě nebo věci, která je ve větě podmětem*“ (Cvrček 2010:211), čímž se vysvětluje absence nominativu. Také může být užito v deagentních konstrukcích, kde potlačuje roli konatele děje (např. *Dům se staví.*). Další informace uvedeny nejsou.

Dále je uvedeno paradigma pro zájmena 1. a 2. osoby včetně zájmena vzratného, které se od obvyklého liší jediným detailem, a to v instrumentálu plurálu *my* a *vy*, kde jsou kromě tvarů *námi*, *vámi* uvedeny také podoby *náma*, *váma*, což souvisí s povahou celé mluvnice. Následuje přehled distribucí jednotlivých tvarů (v případě dubletních forem) v psané a mluvené češtině (Cvrček a kol. 2010:211–212).³⁶ Zde se uvádí, že ve výše zmíněném instrumentálu v psané komunikaci naprosto převládá tvar spisovný (*námi*, *vámi*), zatímco v mluvené je to přesně naopak (což pravděpodobně žádného mluvčího češtiny nepřekvapí). Dále se uvádějí rozdíly v distribuci mezi tvary delšími a tvary enklitickými.³⁷ Ve dvojici *mě–mne* naprosto převažuje tvar *mě* (na rozdíl od dvojice *tě–tebe* není rozlišeno homonymní užití v genitivu a v akuzativu, což by mohlo naznačovat, že převaha *mě* se objevuje shodně v obou pádech), ve dvojici *mi–mně* bývá tvar kratší taktéž častější, ačkoliv v mluvené komunikaci je rozdíl mezi oběma méně výrazný. U dvojice *tě–tebe* se rozlišuje užití v genitivu od užití

³⁶ Autoři uvádějí procenta výskytu jednotlivých tvarů, která zjišťovali v mluvených a psaných korpusech češtiny.

³⁷ Problémem tohoto přístupu je, že autoři už neuvádějí zvlášť případy užití po předložce od užití důrazových atp. Pokud jsou celkově častější předložkové pády než bezpředložkové, dá se předpokládat, že četnost popředložkových tvarů bude vyšší. Bylo by tedy třeba ještě k jednotlivým pádům dodat, zda bývá častěji užit s předložkou nebo bez ní.

akuzativního, v genitivu převládá shodně v psané i mluvené češtině tvar *tebe*, zatímco v akuzativu je to u obou forem komunikace naopak tvar *tě*, ve dvojici *ti–tobě* se také shoduje užití v psané a mluvené češtině a převládá *ti*. U obou dvojic tvarů zvratného zájmena: *si–sobě* a *se–sebe* nejsou uvedeny přesné údaje³⁸: u první dvojice údaje o výskytu v psané češtině úplně chybí a v mluvené převažuje *sobě*, u druhé dvojice nejsou ani u jedné z forem komunikace přesné údaje, ale u obou se píše, že převažuje tvar kratší.

Následuje zájmeno 3. osoby (v paradigmatu se uvádějí tvary s počátečním *j-* i tvary popředložkové začínající na *n-*). Toto paradigma má oproti Češtině – řeči a jazyku několik tvarů „navíc“. První rozdíl je v akuzativu singuláru neutra, kde chybí tvar *jej* a místo něj je uveden tvar *jeho*.³⁹ Druhý je v akuzativu singuláru feminina, kde je kromě obvyklého *ni* a *ji* uvedena i forma *jí* a *ní* (v poznámkách se potom uvádí, že se obě formy v mluveném jazyce často zaměňují, následkem čeho je značně rozkolísaný úzus), podobně v instrumentálu singuláru maskulina přibyl tvar *s nim* (tyto tvary v ostatních mluvnicích používány nejsou, jelikož jejich autoři popisovali pouze jazyk spisovný). Další odchylka je podobně jako u ostatních zájmen v instrumentálu plurálu, kde jsou uvedeny ještě tvary *nima* a *něma* (ačkoliv o posledně zmíněné podobě se hned podotýká, že je velmi řídká). U nominativů se uvádějí před jednotlivými tvary v závorkách možná protetická *v*. Tvar maskulina *-ň* (už se zde dokonce ani nespojuje výhradně jen s akuzativem) je komentován pouze v poznámce a uvádí se, že se toto spojení předložky se zájmenem *on* objevuje minimálně a bývá častěji nahrazováno alternativními způsoby vyjádření (např. *na něho* místo *naň*). Užití delších tvarů se kromě tradičního popředložkového a důrazového přisuzuje také užití při koordinaci (např. *řikal to tobě a jemu*), kratší tvary jsou příklonné (Cvrček a kol. 2010:212–213).

Následně jsou opět uváděny četnosti jednotlivých tvarů. Nejprve se rozlišují spisovné tvary nominativu (souhrnně pro všechna zájmena bez rozlišení rodu nebo čísla) od nespisovných s protetickým *v*. I zde podle očekávání v psané komunikaci převažuje forma spisovná, kdežto v mluvené forma nespisovná. Poté se věnuje pozornost četnosti tvarů pro jednotlivé pády. Pro genitiv a akuzativ singuláru maskulina a neutra *ho–jej–jeho* jsou uváděny četnosti společně pro oba rody i oba pády a naprostou většinou převažuje v mluvené i psané češtině tvar *ho*, zatímco tvar *jej* byl nalezen pouze v 15 % případů v psaných textech

³⁸ Objevuje se upozornění „*přesné údaje nejsou k dispozici*“, a to buď samotné, nebo s doplněním informace o tvaru, který převažuje (Cvrček 2010:212).

³⁹ Vzhledem k roku vydání i vzhledem k faktu, že tato mluvnice vychází z jazykových korpusů, se dá předpokládat, že právě tato soustava tvarů nejlépe odpovídá současnému jazyku a jeho užívání (kromě oficiálních spisovných tvarů jsou zahrnuty i tvary užívané v běžně mluvené komunikaci).

a tvar *jeho* v pouhém 0,5 %.⁴⁰ Jinak je tomu u tvarů s počátečním *n-* (ve stejných pádech, pouze po předložce), kde se častěji objevuje forma *něj*. Ve dvojici *jemu–mu* (opět se nerozlišuje maskulinum od neutra) převažuje tvar kratší. Poslední tři uváděné četnosti se týkají opět dvojic tvarů spisovných – nespisovných, a to *s ním–nim* a *s nimi–nima*, kde shodně v psaných projevech převládají podoby spisovné a v mluvených podoby nespisovné, zatímco ve dvojici *ji/ní–jí/ní* převažují v obou formách komunikace tvary *ji/ní* (opět nejsou uvedeny přesné údaje).

O deixi se mluví pouze v souvislosti se zájmennými příslovci, a ačkoliv se uvádí, že zájmena patří mezi deiktická slova také, zvláštní postavení osobních zájmen v této skupině se nijak nezdůrazňuje ani nerozvádí (Cvrček 2010:274).

V oddíle věnovaném slovesné osobě (Cvrček 2010:236–239) se píše o transpozici jednotlivých osob (tyto transpozice jsou nazývány specifickým užíváním slovesných osob), která je vysvětlena snahou o vyjádření úcty či neúcty nebo o zesílení nebo zeslabení významu osoby (podobně jako v PMČ – viz zde s. 25). Uvádí se podobná tabulka:

Forma	Užití	Příklad	Poznámka
3. sg.	výrok s obecnější platností	<i>Zatímco slavíka sem[!] patrně v životě neslyšel, tak ty skřivany člověk slyší pořád.</i>	potlačení významu 1. osoby
	mluva dětí, vojáků	<i>Vašík udělá hají., Vojín Kos hlásí příchod.</i>	
	onkání	<i>Marie, šla nakoupit!</i>	zastaralé, neuctivé
	mluva k dětem, zvířatům	<i>Vašík půjde spinkat.</i>	
1. pl.	plurál autorské skromnosti	<i>V našem sdělení prezentujeme výsledky vybraných hlavových rozměrů a indexů.</i>	zeslabení významu autora
1. pl.	plurál majestaticus	<i>My, král Kruřák, jsme tento list podepsali...</i>	zesílení významu autora
	udílení pokynů	<i>Uděláme dřep.</i>	
	plurál „mateřský“	<i>My už papáme zeleninu!</i>	
2. pl.	vykání	<i>Vy jste byl šílený, Milane.</i>	vyjádření formálnosti, úcty
3. pl.	onikání	<i>Posadili se, pane kapitáne, a dali si něco k jídlu.</i>	zastaralé vyjádření úcty

⁴⁰ Srov. Těšitelová (1962/63).

1.8 Shrnutí

Všeobecně se dá říci, že se podávané informace o osobních zájmenech ve vybraných mluvnicích poměrně podobají. Všechny mluvnice zařazují své výklady na pozadí výkladů o zájmenech všeobecně. Ta bývají charakterizována jako slova ohebná, která se skloňují. Definování rysů, na jejichž základě se zájmena vyčleňují ze skupiny ostatních slov, se zdá poněkud problematické (většina autorů volí jako nejdůležitější funkci zástupnou nebo odkazovací, ale např. Mluvnice češtiny a řada dalších lingvistických prací zohledňují jako nejdůležitější funkci deiktickou).⁴¹ Podobně problematické se jeví i sémantické zařazení zájmen – někteří autoři je řadí mezi slova plnovýznamová (např. PMČ), někteří na pomezí obou skupin (např. Cvrček) a někteří mezi neplnovýznamová slova.⁴² V některých mluvnicích jsou zájmena řazena mezi nástavbové slovní druhy (MČ, Čechová), jelikož se určitými rysy shodují se slovními druhy základními. Tomu odpovídá dělení na substantivní a adjektivní zájmena;⁴³ autoři osobní zájmena shodně zařazují mezi zájmena substantivní, ať už na základě jejich formy (Trávníček), jejich významu (Šmilauer), nebo jejich funkce větě (Čechová). Občas se objevuje informace o jejich uzavřeném malém počtu (Šmilauer, MČ, Cvrček). Mluvnice, které používají dělení zájmen na bezrodá a rodová (Trávníček, Havránek – Jedlička, MČ, Čechová, Cvrček), shodně řadí osobní zájmena 1. a 2. osoby mezi bezrodá a zájmeno 3. osoby mezi rodová s měkkým skloňováním. Z formálního hlediska nejsou tedy zájmena tak obtížně vymežitelná, jako je tomu u hledisek ostatních.

Dělení zájmen na jednotlivé třídy se zdá také poměrně univerzální – ve většině mluvnic se zájmena dělí do podobných skupin, jejichž počet se pohybuje okolo sedmi (vyskytují se přitom drobné rozdíly v počtu nebo pojmenování tříd).

Osobní zájmena slouží shodně podle většiny autorů k rozlišení mluvčího, adresáta a předmětu komunikačního aktu (ačkoliv autoři používají odlišné termíny, smysl se téměř ve všech mluvnicích shoduje). V některých se zmiňuje jejich souvislost se slovesnou osobou (MČ, PMČ, Cvrček).⁴⁴ PMČ přidává informace o dalších možnostech pojmenování jednotlivých komunikačních osob. Jako problematické se jeví formulování pravidel pro

⁴¹ Rysy konstituující význam zájmen se pokusili zformulovat i Hlavsa a Svozilová (1969).

⁴² Shoda v zařazení zájmen ze sémantického hlediska nepanuje ani u slovenských lingvistů – srov. Ondrus (1978), který je řadí mezi pomocné slovní druhy (ačkoli podotýká, že některá jednotlivá zájmena se dají zařadit mezi plnovýznamová slova); Navrátil (2002) je naopak řadí mezi slovní druhy plnovýznamové.

⁴³ Podobné dělení se objevuje i u Ondruse (1978), kde se pracuje s dělením na zájmena substantivní, adjektivní, číslovkové, slovesné a příslovečné – dělí je na základě jejich všeobecného gramatického významu (předmětnost, kvalitativnost, kvantitativnost, procesualnost nebo okolnost). Osobní zájmena jsou také řazena mezi substantivní.

⁴⁴ Srov. k tomu Karlík (2001), který zmiňuje i teorii, podle níž jsou morfy 1. a 2. osoby aglutinovaná původní osobní zájmena.

užívání zvratného zájmena a definice podané v jednotlivých mluvnicích se poněkud liší. Podle některých mluvnic slouží k vyjádření vztahu k podmětu dané věty (Havránek – Jedlička, MČ, Cvrček), podle jiných k vyjádření vztahu k původci děje (Šmilauer, MČ, PMČ) nebo k objektu děje (PMČ). Cvrček přidává případ, kdy zvratné zájmeno může sloužit k potlačení konatele (srov. také Mluvnice češtiny – zde s. 29). Většina mluvnic volí nějakou kombinaci těchto možností. Nejpresnější se zdá definice Mluvnice češtiny, která uvádí, že zvratné zájmeno vyjadřuje totožnost původce děje a objektu tímto dějem zasaženého (nemusí se jednat pouze o děj vyjádřený určitým slovesným tvarem). Trávníček a Šmilauer popisují také případy, v nichž zvratné zájmeno obvykle nelze užít.

Na uváděných paradigmatech se dá sledovat postupný vývoj jednotlivých konkrétních tvarů.⁴⁵ Tyto proměny se týkají genitivu singuláru zájmena *já*, kde se ještě u Trávníčka uváděl tvar *mě* pouze v závorce, ale už v České mluvnici jsou tvary *mne* i *mě* uvedeny jako rovnocenné. Dále se týkají genitivu plurálu, v němž se u nejstarších třech mluvnic (Trávníček, Havránek – Jedlička, Šmilauer) uvádí kromě tvaru *jich* ještě podoba *jejich* (zde ovšem nejde ani tak o změnu v paradigmatu, jako spíš o přehodnocení tohoto tvaru z hlediska zařazení do konkrétní třídy zájmen) s méně nebo více stručným vysvětlením (tento tvar *mě* v paradigmatech překvapil nejvíce, jelikož se s ním moje řečová zkušenost vůbec neshoduje). K největším změnám docházelo v paradigmatu zájmena 3. osoby, konkrétně v genitivu a akuzativu singuláru maskulina a neutra, v němž se postupně vyrovnávaly tvary obou rodů i obou pádů. Zde ve všech třech nejstarších gramatikách není tvar *jej* v genitivu sg. maskulina i neutra (ten se objevuje až v PMČ, Mluvnice češtiny paradigmata neuvádí), v akuzativu maskulina je zařazen popředložkový tvar *-ň* (ten je v PMČ a ve všech novějších mluvnicích hodnocen jako knižní nebo zastaralý) a v akuzativu neutra není uveden tvar *jej* a u Trávníčka a Havránka s Jedličkou ještě ani tvar *ho*. Ve většině paradigmát (kromě PMČ) chybí tvar vokativu, ale Mluvnice češtiny (viz zde s. 19) a Čeština – řeč a jazyk upozorňují (viz zde s. 27), že zájmena 2. osoby funkci vokativu mít mohou. U všech paradigmát se dále upozorňuje, že tvary delší bývají kladeny v důrazu a po předložce (některé mluvnice přidávají další případy – např. PMČ užití po pauze – viz zde s. 24, a Mluvnice současné češtiny užití v koordinaci – viz zde s. 30), zatímco tvary kratší jsou nedůrazové, enklitické. Zároveň se u zájmen 3. osoby vysvětluje, že po předložce bývá počáteční *j-* nahrazeno *n-*. Dá se tedy říci,

⁴⁵ Nepracuji zde s Mluvnicí současné češtiny, která obsahuje změn nejvíce, jelikož v paradigmatu uvádí i tvary, které do spisovné řeči nenáleží.

že tyto informace týkající se jednotlivých tvarů osobních zájmen se ve všech mluvnicích téměř shodují (kromě některých specifických tvarů a stylového hodnocení určitých tvarů).

Zajímavé je, že v Mluvnici spisovné češtiny a v České mluvnici se zájmeno třetí osoby spojuje se zájmenem *onen*, s nímž podle autorů obou mluvnic sdílí tvary nominativu. Ke zvrtnému zájmenu se shodně téměř ve všech mluvnicích uvádí informace o absenci nominativu a plurálových tvarů a někteří autoři zdůrazňují jeho vnitrovětnou funkci (MČ, PMČ). Čechová a autoři Mluvnice češtiny uvádějí některá pádová specifika, která se osobních zájmen týkají (viz zde s. 19 a 28). Mluvnice češtiny upozorňuje na souvislost zájmena 3. osoby s částicemi v konstrukcích typu *Ono se mi tam nechtělo* (u Trávníčka jsou výrazy *ono* v podobných konstrukcích hodnoceny jako citoslovce).

Zájmena *my* a *vy* bývají běžně považována za plurálové tvary zájmen *já* a *ty*, ačkoliv některé mluvnice upozorňují na problémy spojené s tímto hodnocením (např. MČ). Čeština – řeč a jazyk (viz zde s. 27) oproti tomu výslovně uvádí, že singulárové i plurálové tvary zájmen 1. a 2. osoby patří k samostatným souborům. V mluvnicích novějších (MČ, PMČ, Čechová) se do výkladů zapojují pragmalingvistické souvislosti. Upozorňuje se např. na rozdíly mezi zájmeny 1. a 2. osoby a zájmenem 3. osoby, a to především z hlediska rozdílných funkcí těchto zájmen (deiktické u zájmen 1. a 2. osoby a anaforické u zájmena 3. osoby),⁴⁶ z hlediska jejich reference (zda se vztahují k osobám nebo neživým objektům) i z hlediska možnosti substituce těchto zájmen za nominální skupinu (zájmeno 3. osoby s touto skupinou alternuje, kdežto zájmena 1. a 2. osoby jsou s ní v komplementární distribuci). Téma *deixis* se ve vztahu k osobním zájmenům nejvíce uplatňuje v Mluvnici češtiny, která na tom postavila celé vyčlenění slovního druhu deiktických slov. V Mluvnici češtiny, Příruční mluvnici češtiny i v Češtině – řeči a jazyku se rozlišují také případy anafory a katafory a případy exoforického ukazování (mimo text) a endoforického odkazování (uvnitř textu) – ne všechny tyto termíny se objevují ve všech zmíněných mluvnicích. Obecně by se dalo asi říci, že ve všech novějších mluvnicích (tj. MČ, PMČ a ČŘJ) se ve výkladech v menší či větší míře uplatňují souvislosti s pragmalingvistickými aspekty osobních zájmen (viz výše), v Mluvnici současné češtiny tomu tak není (což příkládám zejména faktu, že byl dosud vydán pouze svazek věnovaný morfologii).

⁴⁶ Srov. Anderson a Keenan (1995), kteří v souvislosti se zájmenem 3. osoby píše o tzv. *weak deictics* (volně se dá přeložit jako výrazy s oslabenou deiktickou funkcí), a také Daneš (1985).

Ve všech mluvnicích kromě Mluvnice současné češtiny se taktéž vysvětluje možnost elipsy zájmenného podmětu a příznakovosti jeho uvedení – podle mluvnic se zájmena musí užít v těchto případech:

- a) kvůli srozumitelnosti (Trávníček, Havránek – Jedlička),
- b) pro zdůraznění (Trávníček, Havránek – Jedlička, Šmilauer, MČ),
- c) při vytčení do protikladu (Šmilauer, MČ, PMČ),
- d) při rozvíti podmětu (Trávníček, PMČ),
- e) ve shrnutí osob dříve pojmenovaných (MČ),
- f) při citovém zabarvení (všechny),
- g) kvůli syntaktickým důvodům (Trávníček, MČ).

Zájmeno 3. osoby bývá vypuštěno podle autorů tehdy, když je podmět znám ze souvislosti nebo pokud je podmět neurčitý, všeobecný (Havránek – Jedlička).⁴⁷

Naprostá většina mluvnic informuje o možnostech transpozice jednotlivých osob⁴⁸ (různí autoři opět užívají různou terminologii – např. odchylky od přirozené osoby, posuny ve slovesné osobě atd.⁴⁹). Pro přehlednost opět uvádím do tabulky – v této tabulce není uváděna Mluvnice spisovné češtiny, která se o těchto transpozicích nezmiňuje, a Česká mluvnice, kde se píše pouze o vykání (příklady uvádím podle Mluvnice češtiny, která popisuje těchto transpozic nejvíce; pokud daná transpozice v této mluvnici uvedena není, používám příklad z té mluvnice, z níž je transpozice převzata).

Forma	Užití	Příklad	NČJ	MČ	PMČ	ČRJ	MSČ
1. sg.	zevšeobecnění podmětu	<i>Když něco slíbím, tak to udělám.</i>		x			
2. sg.	výpověď s všeobecnou platností	<i>Jak si usteleš, tak si lehneš.</i>		x		x	
	vyjádření negativního postoje mluvčího	<i>Pozvi ho někam a on ti udělá ostudu.</i>		x			

⁴⁷ Pravidla uvádění a vypuštění zájmenného podmětu zkoumalo i mnoho dalších lingvistů, kteří zčásti rozvedli nebo upravili pravidla již zmíněná, zčásti doplnili pravidla nová – např. Mathesius (1947), Bauer – Grepl (1975), Zimová (1988), Štícha (2002).

⁴⁸ Viz také Svozilová (1966), Běličová-Křížková (1976) a Hirschová (2006).

⁴⁹ Srov. Karlík (2001:151), který vyjadřuje nesouhlas s podobnými „nálepkami“ a posuny osob se snaží vysvětlovat na základě Griceovy konverzační logiky: „*je-li z komunikační situace zřejmé, že autor užil PD [personální deiktikum] v rozporu s jeho významem, startuje to, je-li důvod věřit, že komunikanti dodržují kooperační princip, nutně reinterpetaci významu PD tak, aby daným konverzačním příspěvkem kooperační princip porušen nebyl, čehož lze docílit vinterpretováním takových sémantických nebo pragmatických momentů do významu daného PD, které jeho užití navzdory jeho jazykovému významu v dané komunikační situaci licencují.*“

Forma	Užití	Příklad	NČJ	MČ	PMČ	ČRJ	MSČ
2. sg.	vyvolání účasti adresáta na ději	<i>Knížky se prodávají od pěti, stojíš od dvou a stejně na tebe nezbude.</i>		x			
	indikativ se zájmeným podmětem typu <i>nikdo, každý, kdo</i>	<i>Zachraň se, kdo můžeš!</i>		x			
	význam kategorického příkazu	<i>Mlčíš!?</i>		x			
	mluvčí hovoří sám k sobě	<i>Tak už se konečně rozhodni.</i>				x	
3. sg.	onkání	<i>Anna, přinesla mi dnešní noviny.</i>		x	x	x	x
	druhé pojmenování mluvčího	<i>Desátník Svoboda se hlásí k raportu.</i>		x	x		x
	polopřímá řeč	<i>Jeho první myšlenka byla vrátit se do Evropy. Zatím se nevrátí, zatím zůstane i v těchto špatných podmínkách.</i>		x			
	zdvořilé zvýraznění osoby adresáta	<i>Jsem poctěn těmito slovy, ale pan doktor by musel vědět, jak je k nám daleko.</i>		x			
	ve výpovědích s všeobecnou platností	<i>Člověk se nadře a výsledek nevidí.</i>			x		x
	v přítomnosti adresátů se o nich mluví ve 3. os.	<i>Děti, Láďa už ví, že udělal chybu, vid' Láďo?</i>			x		
	změna přímé řeči v nepřímou	<i>„Přijdu.“ – Řekl, že přijde.</i>				x	
	expresivní výpovědi	<i>Pán se už uráčil přijít?</i>				x	
	mluvení k dětem nebo zvířatům	<i>Vašík půjde spinkat.</i>					x
1. pl.	autorský plurál/ plurál skromnosti (modestiae)	<i>O Africe bychom si mohli povědět ještě leccos zajímavého.</i>	x	x	x	x	x
	pluralis majestaticus	<i>My, Karel IV, císař Svaté říše římské a král český atd., známo činíme ...</i>	x	x	x	x	x
	výpověď s všeobecnou platností (např. v instrukcích pro adresáta)	<i>Před ale píšeme čárku.</i>		x	x		x
	prostředek expresivní nebo hovorový	<i>Bude to těžké, no ale zkusíme to.</i>		x			
	ztotožnění mluvčího s agentem	<i>Vyklepli jsme Bohemku 2:1.</i>		x			

Forma	Užití	Příklad	NČJ	MČ	PMČ	ČRJ	MSČ
1. pl.	„protektorská řeč“	<i>Jak se cítíme po těch injekcích?</i>		x	x		x
	mluvčí hovoří sám k sobě	<i>Dáme to pěkně na místo.</i>				x	
2. pl.	vykání	<i>Co si přejete, pane?</i>	x	x	x	x	x
	s výrazem <i>někdo</i> při oslovení skupiny, děj je zaměřen na jednotlivce	<i>Zavřete někdo ty dveře.</i>		x			
3. pl.	onikání	<i>Jak se pořád mají?</i>	x	x	x	x	x
	dekonkretizace konatele	<i>Hlásili to v rozhlase.</i>		x			
	prostředek úcty v některých dialektech	<i>Maminka už přišli.</i>		x			
	expresivní výpovědi	<i>Už jsme se vyspinkali?</i>				x	

Jak lze z této tabulky vyčíst, až na několik shodných (vykání, onkání, onikání, plurál majestatikus a autorský plurál) se uváděné transpozice v jednotlivých mluvnicích poměrně výrazně liší.

2. Příručky obecné lingvistiky

V této kapitole pracuji s pěti příručkami obecné lingvistiky⁵⁰, jejichž autory jsou významní čeští a slovenští lingvisté, konkrétně: Základy jazykovědy (Horecký, 1978), Základy jazykovědy (Erhart, 1982), Základy obecné jazykovědy (Palek, 1989), Jazyk a jazykověda (Čermák, 2009) a Úvod do studia jazyka (Černý, 2008). Příručky jsou stejně jako mluvnické v předchozí kapitole seřazeny chronologicky podle vzniku prvního vydání.

Ve většině mnou vybraných příruček se nevěnuje příliš systematické pozornosti tématu třídění slov na slovní druhy, proto se ani zájmena coby samostatný slovní druh nepopisují a zmiňují se spíše v souvislosti s ostatními jazykovými oblastmi, do nichž nějakým způsobem zasahují (např. slovesná osoba, deixe, anafora, textová koherence atp.). Pokud už autoři o slovních druzích píší, zabývají se jimi velice stručně a spíše přehledově. Informace, které tyto příručky podávají, jsou pak, spíše než popisem specifík v češtině, přehledem pro různé jazyky (což samozřejmě souvisí s charakterem publikace). Nejvíce se z nich lze tudíž dozvědět o funkcích osobních zájmen, jelikož ty jsou většinou v jednotlivých jazycích totožné, nebo alespoň dost podobné (v této souvislosti se obvykle hovoří o tzv. jazykových univerzáliích – viz pozn. 50).

2.1 Základy jazykovědy (Horecký, 1978)

Tato příručka jako jedna z mála v této kapitole uvedených nejen že obsahuje kapitulu o slovních druzích, ale rozebírá i kritéria, podle kterých se tradičně slova k jednotlivým druhům řadí. Kritéria se uvádějí celkem čtyři: sémantické, syntaktické, morfologické a kritérium funkční (Horecký 1978:125).

Slovní druhy jsou dále vydělovány na základě všeobecného významu, a z tohoto pohledu jsou zájmena řazena pod skupinu deiktických slov (Horecký 1978:125 – srov. k tomu Mluvnice češtiny – zde s. 17). Zájmena jsou rozdělena na osobní, zvrtná, ukazovací, tázací, neurčitá, vymezovací (ta se dále dělí na kvalitativní – ztotožňovací, např. *tentýž*, a odlišovací, např. *jiný* – a na kvantitativní, pod která jsou řazena souhrnná, např. *všechn*, omezovací, např. *sám*, a popírací, např. *nikdo*, *nic*). Žádný z těchto druhů dále charakterizován není,

⁵⁰ Encyklopédia jazykovědy (Mistrík a kol., 1993:480) definuje obecnou lingvistiku takto: „*lingvistická disciplína kt. sa zaoberá výskumom jazyka na základe materiálu z čo najväčšieho počtu rozmanitých jazykov. Jej hl. cieľom je odhaľovať najvšeobecnejšie zákony jazykových systémov, ich stavby, fungovania a vývinu. Zovšeobecňovanie údajov z jednotlivých jazykov vyúsťuje do objavovania jazykových univerzálií, príp. frekvencií v oblasti synchronie a diachronie*“.

a neuvádějí se ani další v češtině běžně rozlišované třídy zájmen (např. přivlastňovací nebo vztažná zájmena).⁵¹

O osobních zájmenech speciálně se příručka zmiňuje pouze v souvislosti s gramatickou kategorií osoby (Horecký 1978:118–120). Za sémantický základ této kategorie je považován protiklad *já – ne já* (1. osoba proti osobám ostatním) a protiklad *účast na rozhovoru – neúčast na rozhovoru* (1. a 2. osoba proti osobě třetí).⁵²

Zájmeno *my* je uváděno jako plurálový tvar k zájmenu *já*, ale vysvětluje se, že to neznamená, že *my* = *já* + *já*.⁵³ Vysvětluje se tzv. inkluzív⁵⁴ (pokud je do plurálu zahrnuta osoba adresáta) a exkluzív (pokud zahrnuta není)⁵⁵ a uvádí se, že rozdíl mezi nimi je možné v některých jazycích vyjádřit (Horecký 1978:118).

Srovnávají se indoevropské jazyky, v nichž jsou zájmena 1. a 2. osoby bezrodá, s jazyky semitskými, kde se ve 2. osobě dá vyjádřit zájmenem alespoň přirozený rod. Také se uvádí: „*V niektorých jazykoch se osobné zámená nahrádzajú substantívami, napr. v japončině, kórejštině. Podobne v polštině Pan, Pani (czy Pan mówi po polski), v španielčině usted (z Vuestra merced – vaša milost'), v rumunčině Dumnevoastra.*“ (Horecký 1978:119)

Gramatická kategorie osoby podle autora vzniká tehdy, stane-li se v určitých tvarech personální determinace pro sloveso závaznou (Horecký 1978:119). Gramémy osoby se pak vyjadřují pomocí sufixů (např. přezens ve slovenštině), prefixů (svahilština), speciálního morfému homonymního s tvarem sponového slovesa (např. minulý čas ve slovenštině – *niesol som, niesol si, niesol Ø*atp.) nebo pomocí osobního zájmena a sufixu zároveň (němčina, francouzština).

⁵¹ Vysvětlením absence přivlastňovacích zájmen jako samostatné podskupiny by mohl být fakt, že je autor považuje za podtyp třídy osobních a zvrtných zájmen. Horecký sice nic podobného nezmiňuje, ale podobné třídění se objevuje u jiného slovenského lingvisty, Ladislava Navrátila (2002), kde se všechny ostatní třídy zájmen naprosto shodují s tříděním Horeckého a jedinou odlišností je rozdělení osobních a zvrtných zájmen na základní a přivlastňovací.

⁵² Podobné protiklady používá také Komárek (2006), kde uvádí protiklad *partner promluvy* (1. a 2. os.) – *ne partner promluvy* (3. os.) a *mluvčí* – *ne mluvčí*.

⁵³ Podobně je tomu u zájmena *vy*, které se většinou užívá ve významu „ty a někdo další“, což vede např. Jespersena (1968) k názoru, že v tomto případě jde o kombinaci druhé a třetí osoby.

⁵⁴ S tímto termínem pracuje také Komárek (2006).

⁵⁵ Tyto termíny srov. také Anderson a Keenan (1995), Hirschová (2006) a Levinson (2007) aj.

2.2 Základy jazykovědy (Erhart, 1982)

V této příručce jsou osobní zájmena zmiňována především v souvislosti s personální deixí (kromě deiktorů personálních se vyčleňují deiktory časové a lokální) a zdůrazňuje se při tom hledisko mluvčí osoby. Osobní zájmena jsou definována jako realizace deiktických morfémů, které jsou dány kombinací dvou deiktických sémémů, a to totožnosti s mluvčím subjektem a účasti na hovoru (Erhart 1982:101–102). Zájmeno 1. osoby obsahuje tyto sémémy oba, zájmeno 2. osoby jen sémém účasti na hovoru a zájmeno 3. osoby v sobě nenes ani jeden z nich (toto vymezení se podobá Horeckého protikladům *já – ne já* a *účast na rozhovoru – neúčast na rozhovoru*).⁵⁶ Zájmeno 3. osoby podle autora tedy nepatří mezi osobní zájmena v užším smyslu, jde spíše o zájmeno odkazovací, anaforické (spolu se zájmeny *ten, kdo, někdo* atd.).

Také se zdůrazňuje odlišný význam plurálu a singuláru u zájmen 1. a 2. osoby (*my* musí zahrnovat i jakousi složku *nejá*). Právě tento fakt je pokládán za důvod odlišných zájmenných kořenů u singulárových a plurálových tvarů. Rozdíl mezi singulárovými a plurálovými tvary se nechápe jako gramatická kategorie čísla, ale jako protiklad osoby „individuální“ a „neindividuální“ (Erhart 1982:102).

Upozorňuje se na existenci duálových tvarů osobních zájmen v některých jazycích – např. ve staroslověnštině (zřídka se dají objevit i tvary triální a kvartální [Erhart 1982:103]). V takovém případě se uplatňuje také protiklad *podvojnost – nepodvojnost*. Z rysů osobních zájmen v jiných jazycích odlišných od češtiny se uvádí ještě schopnost některých jazyků odlišovat v 1. osobě pl. tvar inkluzivní a exkluzivní (tato informace i u Horeckého – viz zde s. 39), dále rozlišování rodu i u jiné než 3. osoby, nebo vývoj jazyka, kdy osobní zájmena byla postupně nahrazena substantivy s významem podřízenosti nebo nadřazenosti (autor zmiňuje příklady polštiny a španělštiny popsané také u Horeckého – viz zde s. 39).⁵⁷

⁵⁶ Jiné vymezení osob než na základě podobných binárních opozic navrhuje Novák (1967), kde se snaží na strukturu kategorie osoby aplikovat sémiologickou analýzu osnovy „začátek – střed – konec“. Autor uvádí: „**Tak při otázce vzájemného poměru gramatických osob je jasné, že treba v zhode s dialogickou prapodstatou jazyka vychádzať z prvej osoby, t. j. od vysielateľa, autora prehovoru, ktorý takto reprezentuje mysliteľný i faktický začiatok dialogickej štruktúry prehovoru. Od nej sa ide k druhému protipólu dialogickej štruktúry – k druhej osobe, t. j. k adresátovi, pričom sa z hľadiska subjektívnej perspektívy oboch účastníkov dialogu tieto vzťahy normálne ustavične vzájomne striedajú. Tretia osoba je pojmove rovnako vzdialená od prvej i druhej osoby, lebo obidve tieto osoby pojmove predpokladá. Zaujíma teda takú polohu z hľadiska pojmového, ako zaujíma stred voči začiatku a koncu.**“ (Novák 1967:58)

⁵⁷ Srov. také Jespersen (1968).

Jako jediná z příruček, podávají Základy jazykovědy vysvětlení souvislosti zájmena s určitým členem.⁵⁸ „*V některých jazycích začalo být substantivum, označující osobu (věc) již známou (určenou), závazně spojováno s odkazovacím (anaforickým) zájmenem. Takto gramatikalizované zájmeno se nazývá určitý člen: něm. der, die, das, angl. the, franc. le, la, ital. il, la, maďar. a apod. Jde tu o přechod deiktického sémému v gramém, tvořený složkou ‚známé‘.*“ (Erhart 1982:100)

2.3 Základy obecné jazykovědy (Palek, 1989)

V této příručce jsou zájmena probírána ve více souvislostech než v příručkách ostatních, přestože se jejich přímá charakteristika také nepodává.

Zájmena se uvádějí v souvislosti se sémiotickou klasifikací znaků (Palek 1989:18)⁵⁹ a deixí (Palek 1989:218–220). Indexy, mezi něž patří osobní zájmena, jsou považovány za výsledek deixis (která je definována jako: „*označení přímého vztahu vehikula s předmětem*“ [Palek 1989:218]) a jsou charakterizovány jako slova, která převádějí větu do sféry parole, a tím umožňují vztáhnout jazykové výroky k určité situaci nebo kontextu a danou promluvu k určitému konkrétnímu času a prostoru: „*[S] první osobou já je spjata prostorové zde, tady, protože první osoba jako mluvčí je spjata s určitou pozicí, v níž se nachází. Nelze proto určit vlastní význam zde, např. že to je plocha, že je rozsáhlá atp. Zde lze tedy vymezit pouze operačně, nikoli tím, co to je.*“ (Palek 1989:170) Zdůrazňuje se tudíž hledisko mluvčího.⁶⁰

Osobní zájmena 1. a 2. osoby jsou tedy uváděna jako prototypický příklad indexů⁶¹ (spolu s adverbii *zde, tady, nyní, teď* a s demonstrativy *tento, tamten* apod.), poněvadž se jejich význam přímo vztahuje k pojmenovávanému subjektu a dá se poznat pouze z kontextu.⁶² Ukazuje se to na příkladu zájmena *já*, u něž se v češtině bez kontextu nedá

⁵⁸ Srov. Walesová (1996).

⁵⁹ Autor vychází z pojetí Ch. S. Pirece, který znaky obecně dělí na ikony, indexy a symboly.

⁶⁰ Srov. k tomu J. Lyons (1977).

⁶¹ Indexům se věnuje např. také Čermák (2000) – srov. k tomu také Karlík (2000 a 2001), který zdůrazňuje, že referentem těchto personálních indexů není konkrétní objekt, ale pouze komunikační role, s čímž souvisí jejich shoda podle přirozeného rodu, a nazývá je referenčně závisle proměnnými.

⁶² Jakobson (1995: 388) píše v této souvislosti o tzv. *shifters*, které řadí mezi indexikální symboly: „*As a striking example Burks cites the personal pronoun. I means the person uttering I. Thus on one hand, the sign I cannot represent its object without being associated with the latter ‚by a conventional rule,‘ and in different codes the same meaning is assigned to different sequences such as I, ego, ich, and ja: consequently I is a symbol. On the other hand, the sign I cannot represent its object without ‚being in existential relation‘ with this object: the word I designating the utterer is existentially related to his utterance and hence functions as an index.*“ – srov. Walesová (1996), Karlík (2001:148), který „šiftry“ definuje jako „*výrazy, které mají lexikální*

určit, zda to vyslovil muž nebo žena, dítě či dospělý, dá se pouze vyvodit, že mluvčím je člověk (v každém jiném případě jde o personifikaci). Zájmeno 3. osoby ani prázdná kategorie *pro* (viz níže) za indexy považovány nejsou (kromě vytýkavého užití zájmena 3. osoby: *udělal to on!*), jelikož jejich funkce bývá většinou spíše anaforická (Palek 1989:218).

Zájmen se týká i část věnovaná tématu pronominalizace (Palek 1989:196–197) definované takto: „**Pronominalizací se nazývá takový proces v paradigmatických vztazích, kdy některé části výchozí věty, hloubkové nebo povrchové, jsou nahrazeny pronominálními výrazy.**“ (Palek 1989:196) Dodává se, že při pronominalizaci mohou vznikat kromě vyjádřených zájmen i tzv. zájmena prázdná (nejčastěji při nevyjádřeném podmětu – viz níže); že maximální pronominalizace se dá přitom dosáhnout zájmenem *to*, které zastupuje celou původní větu.⁶³

Výrazná pozornost se zájmenům věnuje v kapitole zabývající se koherencí textu a referencí výrazů (Palek 1989:204–207), v níž se rozebírá téma anafory⁶⁴ a katafory. Anafora se vysvětluje jako vztah mezi konkrétním pojmenováním a výrazem (např. zájmeno 3. osoby), kterým se na toto pojmenování odkazuje. Tento výraz je možno nechat nevyjádřený, a tím vzniká prázdné zájmeno (např. ve větě *Protože ji miloval, koupil Pavel Janě auto.* – autor užívá termínu „**nevyjádřený subjekt pro**“ [Palek 1989:205]). Pokud je pojmenování, na které se zájmenem odkazuje, umístěno ve větě před odkazovacím výrazem, nazývá se antecedentem, zatímco odkazovací výraz je označen jako postecedent. Pokud je pořadí obou prvků opačné (odkazovací výraz předchází přímému pojmenování) hovoří se o katafoře, která se podle autora uplatňuje pouze v souvětí podřadném. Zmiňují se speciální zájmena, která se v některých jazycích (např. ve staré řečtině) užívala speciálně při katafoře (Palek 1989:205).

Dále jsou uváděny různé vztahy identity, které antecedent a postecedent mohou vyjadřovat. Popisuje se vztah striktní identity (*Karel viděl plešatého pána. Nemohl si vzpomenout, jak se ten pán jmenuje.* – oba výrazy označují přesně tutéž osobu), ale také vztah identity pouze částečné (např. *Všichni se shromáždili v hale, jeden z nich pak odešel a již se k nim nevrátil.* – výraz *nim* odkazuje na zájmeno *všichni*, přesto jsou však denotáty totožné jen částečně, jelikož jak se vyrozumívá ze souvětí, denotáty obou výrazů se liší o toho jedince, který odešel) ještě jiný je případ, kdy se denotáty liší a vztah je jen mezi pojmenováními (*Strýc nemá ženu a ani ji nepotřebuje.* – jde pouze o vztah mezi výrazy *ženu*

význam a jejichž vnějazykový referent je zjištělný na základě znalosti relevantních parametrů komunikační situace, v níž jsou užity“, a Hirschová (2006).

⁶³ O pronominalizaci pomocí zájmena *to* píše také Uhlířová (1992).

⁶⁴ K anafoře srov. Lyons (1977), Walesová (1996) a Levinson (2007).

a *ji*, ne o vztah mezi denotáty obou výrazů).⁶⁵ Upozorňuje se, že „**je nutno rozlišovat mezi analýzou forem a analýzou důsledků, které z jednotlivých vět plynou.**“ (Palek 1989:206)

V souvislosti s anaforou jsou osobní zájmena *on*, *oni* a zvrtné *sobě*, *se*, *si* zařazena mezi tzv. identifikátory a úže mezi samostatné anaforické prostředky (spolu s adverbii *tudy*, *tam*, *tady*, *tehdy* apod.), jelikož stojí samostatně a nemohou se spojovat s žádným jménem (Palek 1989:206). Proti nim se kladou tzv. nesamostatné anaforické prostředky (např. zájmena *ten*, *takový*, *onen*, *týž*, číslovky *oba*, *první*, *druhý* a v jazycích se členy také člen), které se mohou spojovat se jménem. Informuje se, že vlastnosti ovlivňující systém anaforických vztahů lze dále klasifikovat, u osobních zájmen např. na základě protikladu *exkluzív* – *inkluzív* nebo podle sociálního zařazení komunikantů. Odkazovací výrazy se mohou dělit i podle toho, jestli se uplatňují ve větě, v souvětí nebo v textu (např. reflexivum nepřesahuje rámec věty).⁶⁶

Stejně jako u Horeckého a Erharta se zdůrazňují odlišnosti singulárních a plurálních forem (*my*, *vy* nejsou považována za plurální vyjádření *já*, *ty*) a zmiňují se inkluzivní a exkluzivní formy plurálu (pouze zde se však uvádí, že rozdíl těchto forem se může promítnout do struktury zájmen posesivních – jako příklad se popisuje jazyk cree, kde jsou prefixy *ne-* „můj“ a *ke-* „tvůj“ doprovázeny sufixy rozlišujícími inkluzivní a exkluzivní vyjádření – Palek 1989:218–219).

Poslední informací je souvislost osobních zájmen s tzv. honorifiky⁶⁷, která jsou popisována jako formy osobních zájmen lišící se podle sociálního zařazení mluvčího a adresáta (např. pro thajštinu se uvádí 26 forem pro první osobu, 22 forem pro druhou a 8 pro osobu třetí) a která se v důsledku sociálního vyrovnávání z jazyků postupně vytrácejí.

2.4 Jazyk a jazykověda (Čermák, 2009)

Jazyk a jazykověda je další příručkou, která podává přehled slovních druhů. Zájmena vyděluje na základě jejich funkce jako slova, která „**slouží především k vyjádření substituce (nahrazují syntakticky zvl. *S* a *A*) a obou forem ukazování, tj. *deixe* (vnějazykové, typ *tenhle*, *tamtén*) a *anafory* (typ *ten*, *on* [...])**“ (Čermák 2009:183). Z funkcí, které zájmena

⁶⁵ Hrbáček (1994:11) v této souvislosti píše o tzv. *předmětu řeči*, o němž píše: „**Předmět řeči je pojem objektu reality, ne sám objekt reality. Proto považujeme *dům* a *ho* v textu *Shořel nám dům. Postavili jsme ho znovu a lépe za označení téhož předmětu řeči (a tedy za výrazy koreferenční, i když zájmeno *ho* nemůže označovat *týž objekt reality jako subst. *dům* [...])****“ – srov. také Walesová (1996).

⁶⁶ Tuto informaci podává už Mluvnice češtiny – viz zde s. 18.

⁶⁷ V češtině se za takové honorifikum obvykle považuje vykání. Karlík (2001) pracuje v souvislosti s vykáním také s termínem gramatické honorifikum a píše o gramatikalizaci sociálního statutu – srov. také Anderson a Keenan (1995) a Hirschová (2006).

mají, se uvádí jako nejdůležitější funkce substantivní (např. *on*) a funkce atributivní (např. *tento*). Tyto funkce se blíže nerozvádějí a žádné další se nezmiňují.

Rozlišují se zájmena osobní (*personalia*), ukazovací (*demonstrativa*), neurčitá (*indefinita*), přivlastňovací (*posesiva*), tázací (*interrogativa*), vztažná (*relativa*) a další (např. *negativa*). Dále se dodává, že ne ve všech jazycích všechny skupiny existují (dokládá se to na irštině, kde nejsou *relativa* [Čermák 2009:183]).

Rozdíly v systému osobních zájmen v jednotlivých jazycích se uvádějí v souvislosti s přítomností honorifik (Čermák 2009:45, 135–136), která jsou popsána jako standardizované prostředky vyjádření zdvořilosti (kromě osobních zájmen patří mezi honorifika zvláštní formy zdvořilé otázky, speciální soustavy konjugačních forem nebo i některé zvláštní lexémy). Vysvětluje se, že v jazycích, kde se tato honorifika vyskytují, bývá systém osobních zájmen více rozvinut. Také se dodává (podobně jako u Horeckého a Erharta), že existují případy, kdy se pod vlivem zdvořilostních aspektů přesouvá vyjádření osoby ze zájmen na substantiva (Čermák 2009:135). Dále se uvádí, že u některých jazyků mohou funkci samostatných zájmen nahrazovat sufixy (např. alternativní enklitické tvary osobních zájmen v arabštině).

Pro flektivní a aglutinační jazyky se jako typické uvádí vypuštění osobních zájmen ve výpovědích neutrálních a užívání pouze ve funkcích příznakových (Čermák 2009:45). Dodává se, že v takových případech mohou pak vzniknout dvě alternativní řady forem, plná a redukováná enklitická, které se kladou podle toho, zda jsou přízvučné a zda je na ně kladen důraz (např. *ti* a *tobě*).

V pasáži věnované slovesné osobě (Čermák 2009:135–136) se jako její definice uvádí: „**Označení osoby naznačuje povahu a počet participantů dané situace; zprostředkuje se osobním zájmenem, koncovkou nebo obojím.**“ (Čermák 2009:135) Vysvětluje se, že v první osobě se mluvčí shoduje s činitelem slovesného děje, ve druhé je posluchačem a ve třetí osobě není ani tím. Zmiňuje se i řídký případ, kdy se v jazyce kromě popsaných tří osob vyskytuje i tzv. *obviativ*⁶⁸, osoba čtvrtá (životná, stejně jako osoba třetí), která naznačuje každou další, pozdější 3. osobu po první zmíněné (Čermák 2009:135). Dále jsou popisovány případy, kdy se osoba záměrně neužívá ve snaze docílit jisté impersonálnosti (např. ve spojení 3. osoby sg. s reflexivním pasivem – ve větě *Rozhodlo se, že ho ze školy vyloučí.*⁶⁹ – srov. Mluvnice češtiny – viz zde s. 23). Zmiňuje se majestátní plurál jako příklad užití plurálu místo singuláru (Čermák 2009:127).

⁶⁸ Srov. k tomu Jespersen (1968) a Anderson a Keenan (1995).

⁶⁹ Autor sice žádný příklad neuvádí, ale tato věta by jako ilustrace snad mohla postačit.

Také v této příručce se zdůrazňují významové rozdíly ve vyjádření 1. a 2. osoby v singuláru a v plurálu a podotýká se, že na rozdíl od jazyků, v nichž se dají vyjádřit některé další rozdíly (např. přirozený rod), v češtině zájmena 1. a 2. osoby nic podobného nedokáží. Opět jsou zmíněny plurál exkluzivní a inkluzivní a uvádí se, že „*[u]žití inkluzivu a exkluzivu, běžné např. i v australských jazycích, plní zároveň i úlohu determinace, a patří tudíž také do oblasti deiktických kategorií*“ (Čermák 2009:126).

2.5 Úvod do studia jazyka (Černý, 2008)

Zde se o zájmenech jako slovním druhu nepíše vůbec nic.⁷⁰ Jediná zmínka se dá najít v kapitole týkající se kategorie osoby (Černý 2008:118–120), kde jsou sice osobní zájmena uvedena, píše se však pouze o tvarech *my*, *vy* atd. a termín *osobní zájmeno* užit není. Kategorie osoby slouží podle autora k odlišení mluvčího (1. osoba) od posluchače (2. osoba), a dále rozlišuje účastníky hovoru a osoby nebo věci jiné (3. osoba). Tvary slovesa v 1. a 2. osobě oba účastníky komunikace identifikují dostatečně, zatímco tvary 3. osoby je nutné doplnit o podmět (buď v rámci věty, nebo v širším kontextu).

Opět se zdůrazňuje rozdíl ve významu plurálu a singuláru a stejně jako u ostatních se dodává, že v některých jazycích lze gramatickými prostředky odlišit exkluzivní tvary od inkluzivních, ačkoli se tyto termíny přímo nepoužívají a místo nich jsou užity opisy (Černý 2008:118).

Dále je věnována pozornost využití gramatické osoby u tzv. zdvořilostních forem oslovení. Uvádí se, že některé jazyky pro tuto funkci užívají tvary 2. os. pl. spolu s příslušným osobním zájmenem (jediné místo v příručce, kde se tento termín používá), které se v tom případě může psát s velkým písmenem, jiné jazyky používají tvary 3. osoby sg. s výrazem *pán*, *paní* nebo nějakým obdobným „zájmenem“ (jak autor tyto výrazy nazývá – viz Černý 2008:119), nebo 3. osoby pl. včetně zájmena (např. archaické onikání v češtině). V různých jazycích je však s tímto zdvořilostním oslovením nakládáno různě a v mnohých jazycích se vůbec neužívá (Černý 2008:119).

⁷⁰ Autor ve své příručce obecně třídění slov na slovní druhy nepoužívá, jelikož má podle něho nedostatky: „*Dělení do slovních druhů vychází z dlouhé tradice začínající ve starověku a má určité nedostatky. Tak např. číslovky se vydělují na základě sémantického kritéria, kvantit, ale pokud jde o jejich morfologickou charakteristiku, bylo by možné řadu z nich zahrnout mezi jiné slovní druhy (jednička, desetina jsou v zásadě substantiva, první, dvojité adjektiva, apod.)*.“ (Černý 2008:103)

O deixi se příručka zmiňuje pouze v souvislosti se spojitostí textu a deiktické výrazy jsou bez nějakého bližšího určení popisovány pouze jako slova, která by bez kontextu nebyla srozumitelná (Černý 2008:212).

2.6 Shrnutí

Jak už jsem předeslala v úvodu této kapitoly, vybrané příručky málokdy pracují s tříděním slov na slovní druhy (používá ho jen Horecký a Čermák), v důsledku čehož jsou jednotlivé informace o osobních zájmenech roztroušeny v kapitolách, jejichž téma s nimi nějak souvisí, a jsou značně různorodé. I v případě, že se objevuje téma slovních druhů, jsou informace o nich podány velice stručně a omezují se jen na informace základní.

Horecký i Čermák uvádějí kritéria, na základě nichž zájmena vydělují. U Čermáka je to jejich funkce, Horecký používá kritérií několik (viz zde s. 38). Oba autoři člení zájmena do menších skupin, které se ovšem od sebe částečně liší. Zatímco Čermák vychází z klasické české lingvistické tradice a dělí zájmena na obvyklých sedm skupin, které bývají uváděny i v mluvnicích (viz např. Česká mluvnice – viz zde s. 13), Horecký pracuje se skupinami jinými. Nejnapadnější je, že některé skupiny nejsou uvedeny (např. přivlastňovací a vztažná zájmena), naopak některé jiné proti třídění Čermákovu přebývají (např. zájmena vymezovací nebo zvrtná uvedená jako samostatná třída zájmen).

Osobní zájmena se ve většině příruček zmiňují především v souvislosti s kategorií slovesné osoby (kromě Palka). Její funkce bývá viděna v rozlišení mluvčího od adresáta a v odlišení obou účastníků komunikace od osob nebo předmětů jiných. Shodně se uvádějí informace o odlišných významech singuláru a plurálu, o rozdílu exkluzivu a inkluzivu⁷¹ a o funkci osobních zájmen při zdvořilostních formách oslovení. Tyto informace bývají podány ve všech příručkách (Palek tyto informace uvádí také, pouze ne v souvislosti s osobou, ale v kapitole týkající se deiktických kategorií [Palek 1989:218–220]). Další informace vztahující se k osobám už se u jednotlivých autorů liší. Horecký a Čermák zmiňují jazyky, v nichž se (na rozdíl od češtiny) dá vyjádřit rod u zájmen 1. a 2. osoby (alespoň rod přirozený). Horecký uvádí různé prostředky vyjádření osoby, které se v různých jazycích vyskytují. Čermák informuje o existenci čtvrté osoby v některých jazycích a spolu s Erhartem zmiňují existenci jazyků s duálovými formami. Podobně jako v mluvnicích se u Palka, Čermáka a Černého upozorňuje na fakt, že v 1. a 2. osobě není třeba v některých jazycích podmět zájmenem vyjadřovat, Čermák píše také o možnosti nevyjádřit ho záměrně užitím

⁷¹ Srov. Karlík (2001) v souvislosti s plurálovými tvary zájmen užívá termín *ego-inkluzivnost*.

3. osoby. Ve všech příručkách se objevují informace o souvislosti osobních zájmen s vyjadřováním zdvořilosti a s tzv. honorifiky. Černý popisuje odlišné způsoby vyjádření zdvořilosti v různých jazycích, Horecký, Erhart a Čermák podávají informace o nahrazování zájmen substantivy v některých jazycích a Palek se zmiňuje o postupném vytrácení honorifik v důsledku sociálního vyrovnávání.

Většina příruček také spojuje osobní zájmena s deixí a anaforou (kromě Horeckého). Někteří podávají jen velmi obecné informace (Erhart, Čermák, Černý), Palek na rozdíl od nich tomuto tématu věnuje velkou pozornost. Píše o vztahu osobních zájmen a indexů, o jejich souvislosti s podobným typem adverbíí a demonstrativ, o významu anafory a katafory, o možnostech vyjadřování identity postecedentu a antecedentu a o funkci osobních zájmen coby koreferenčních výrazů.

Ostatní uváděné informace už jsou poměrně útržkovité a nesourodé. Někteří autoři uvádějí podobnost zájmen s určitým členem (Erhart, Palek). Čermák se zmiňuje o majestátním plurálu jako příkladu posunu v čísle. Palek vysvětluje pronominalizaci.

3. Výkladové slovníky

V této kapitole bych ráda stručně shrnula informace o osobních zájmenech podané v nejznámějších českých výkladových slovnících. Vybrala jsem Příruční slovník jazyka českého (PSJČ, 1937-1957), Slovník spisovného jazyka českého (SSJČ, 1989) a Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (SSČ, 2005). Jelikož jsou tyto slovníky pouze tři a informace v nich podané se podobají, každá podkapitola se bude týkat jedné osoby (a čtvrtá podkapitola pak bude věnována zvratnému *se*) a u každé podkapitoly se pokusím stručně uvést informace podané v jednotlivých slovnících a jejich hlavní odlišnosti. Zaměřím se především na popsané tvary a proměňování významů a informací k nim přidaných.

Ve všech třech slovnících se u všech mnou sledovaných zájmen nejprve uvádí slovnědruhov a morfologická charakteristika. U každého zájmena je tedy uvedeno, že se jedná o zájmeno osobní vyjadřující konkrétní osobu a číslo (zájmena *my* a *vy* jsou zde taktéž chápána jako plurálové tvary zájmen *já* a *ty* – srov. zde s. 27) nebo že jde o zájmeno osobní zvrátané. Následuje výčet tvarů v jednotlivých pádech (kromě vokativu, který podobně jako v mluvnicích uváděn není). Dále se uvádí informace, že nominativ zájmen se obvykle vyjadřovat nemusí (PSJČ to vysvětluje tak, že se zájmeno vyrozumívá z řídícího slovesa [PSJČ I 1937:1154], SSJČ označuje tento nominativ osobních zájmen za „**nedůrazný podměť**“ [SSJČ II 1989:199] a SSČ tuto informaci úplně vypouští)⁷² a následuje výčet případů, kdy se naopak nominativ klade. Tento výčet se v obou slovnících, v nichž tato informace podána je, poměrně shoduje, jen jednotlivé body se nepatrně liší. Příruční slovník uvádí (PSJČ I 1937:1154):⁷³

- a) užití v důraze (*Já to mám vědět? Já?*) – tento typ vyčleňuje spolu s užitím v protikladu i SSJČ,
- b) při zvláštním pohnutí mysli (*Bože, kdybych já byla na tvém místě!*),
- c) při vyjádření vlídného tónu (*Já vám povím, matko, když vaše dcera tak ráda přede, dejte mně ji s sebou, já se o ni postarám.*) – tento bod, stejně jako předchozí, zřejmě SSJČ zahrnuje pod užití s citovým zabarvením (např. *Já mám hlad!, Máám já to bídu s vámi!, Vždyť já se nezlobím.*),

⁷² Na tuto redundanci užití osobních zájmen vedle slovesných koncovek upozorňuje také Karlík (2001).

⁷³ Tyto informace bývají uvedeny především u zájmen 1. osoby, proto jsou v této osobě uváděny i všechny příklady.

d) ve výrazech složených (ve smyslu podmětu několikanásobného nebo rozvitého) – s tímto pracuje i SSJČ,

e) při střídání podmětu (*Žádný neví a já nepovím, ale vím ještě o třech datlích.*) – také uvedeno i v SSJČ,

f) v případě, že ve větě chybí určitý slovesný tvar nebo sloveso vůbec (*Já nic, já muzikant., Já prosil, úpěl, svíjel se a plakal.* – zde chybí pomocné sloveso *být*, které koncovkou vyjadřuje osobu, a proto je přítomnost zájmena k vyjádření osoby nezbytná). – oba případy se uvádějí i v SSJČ, vypuštění pomocného slovesa v minulém čase je zde navíc klasifikováno jako jev hovorový (zároveň ho nelze vztáhnout na žádnou jinou osobu než první, jelikož ve druhé osobě bývá pomocné sloveso přítomno vždy a ve třetí naopak nebývá nikdy).

Poté bývají uváděny jednotlivé významy zájmen doložené příklady⁷⁴ a případně vysvětlení některých ustálených spojení, v nichž se těchto zájmen užívá (ta si dovolím vynechat, jelikož s mým tématem až tolik nesouvisejí).

3.1 Zájmena 1. osoby

U zájmena *já* se tvary poměrně přesně shodují ve všech třech slovnících, jedinou odlišností je nerovnoprávné postavení genitivních tvarů *mne* a *mě* v PSJČ, kde je *mě* označováno za nepřizvučnou podobu užívanou pouze v některých obratech (zatímco například u akuzativu jsou obě formy uvedeny vedle sebe).⁷⁵

Všechny tři slovníky také poměrně stejně toto zájmeno definují jako označení mluvčího (PSJČ definicí „výraz, jímž osoba mluvící označuje sama sebe“ [PSJČ I 1937:1154] zdůrazňuje, že toto označení vyslovuje sám mluvčí). Taktéž se shodně ve všech třech uvádí dativ⁷⁶ sdílnosti, kterým mluvčí vyjadřuje zájem na ději (SSJČ, SSČ) nebo dativ, jenž se užívá ve větách vyjadřujících citové vzrušení, obzvláště v imperativu (ačkoliv PSJČ zde termín dativ sdílnosti nepoužívá, některé příklady k němu rozhodně patří: *Bojím já se, že mi Fana stůně., Jsi mi tak bleďý, dobrý hochu., Ani se mi nehnete a ležte tiše!*). Bývá také zmíněno zpodstatnělé nesklonné *já* (např. *mé vlastní já*).⁷⁷

Tvary zájmena *my* se shodují ve všech zkoumaných slovnících. Klasifikace uváděných významů je naopak poněkud odlišná. PSJČ a SSJČ přisuzují shodně zájmenu *my* dva hlavní

⁷⁴ O postupech při popisu významu zájmen píše také Hlavsa a Svozilová (1969).

⁷⁵ Srov. Mluvnice spisovné češtiny – viz zde s. 12.

⁷⁶ Dativ a nominativ bývá nejfrekventovanějším pádem osobních zájmen – viz Těšitelová (1962/63).

⁷⁷ Jespersen (1968) upozorňuje, že v tomto případě vlastně nejde o osobu první, nýbrž třetí (srov. příklad).

významy: za první označení skupiny osob, k níž mluvčí sám náleží, a za druhé označení jedné osoby, která se cítí součástí celku – zmiňuje se autorský plurál (v SSJČ označen jako plurál skromnosti) a plurál majestatikus (autoři PSJČ však tyto termíny přímo nepoužívají). SSČ oba významy přejímá, definici zájmena pak ale ještě rozšiřuje o význam „**označuje nejméně dva mluvčí zároveň jako autory společného projevu**“ (SSČ 2005:191) a také přiřazení mluvčího k adresátům (např. otázka *Tak co nás bolí?* v rozhovoru lékaře s pacientem). Na rozdíl od PSJČ a SSJČ neuvádí u zájmena *my* Slovník spisovné češtiny zvlášť případ dativu sdílnosti (PSJČ ho opět klasifikuje jako vyjádření citového vzrušení spíše než vyjádření zájmu mluvčího na ději).

3.2 Zájmena 2. osoby

Zájmeno *ty* se svými tvary opět shoduje ve všech slovnících, pouze PSJČ podobně jako u tvaru *mě* v genitivu vyčleňuje formu *tě* pouze pro nepřízvučné pozice některých spojení, zatímco v akuzativu jsou rovnocenné. V obou novějších slovnících je přidána informace o psaní s velkým písmenem za účelem zdvořilosti (např. v dopisech).

Všechny tři slovníky jako hlavní význam uvádějí označení adresáta, osoby nebo věci, k níž se mluvčí obrací. SSJČ i SSČ zdůrazňují nutný blízký vztah nebo rovnocenné postavení obou účastníků komunikace (jinak by nemohlo jít o tykání). V Příručním slovníku i ve Slovníku spisovného jazyka českého je pak uváděn i další význam, a to význam neurčitosti, člověk obecně (PSJČ jako příklad uvádí větu *Ty [člověk] pozdravil jsi svoje bytí jen křikem, vržen v neštěstí.*, SSJČ větu *On ti nikdo zadarmo nic nedá.*). Kromě těchto dvou obecných významů se ve všech třech slovnících objevuje opět vydělení dativu sdílnosti (PSJČ ho zde opět definuje spíše jako vyjádření citového zaujetí a přidává ještě i rys důvěrnosti) a také ještě speciální funkce vokativu ve spojení s oslovením k vyjádření citového vztahu (nejčastěji záporného – *ty hlupáku!*) nebo osobního zaujetí mluvčího – např. *můj ty smutku!* (SSJČ VI 1989:267, SSČ 2005:461).

U zájmena *vy* se taktéž upozorňuje, že se k vyjádření zdvořilosti píše s velkým počátečním písmenem. Rovněž uváděné tvary se opět shodují ve všech slovnících.

Ve všech slovnících se pak objevují dva hlavní významy, a to označení skupiny nejméně dvou osob, k nimž se mluvčí obrací, a označení jediné osoby, již mluvčí vyká. Dále se opět zmiňuje dativ sdílnosti a stejný způsob užití vokativu jako u zájmena *ty* (informace o vokativu se tentokrát uvádí jen v SSJČ a SSČ; v PSJČ chybí).

3.3 Zájmena 3. osoby

Zájmeno 3. osoby je jediné, jehož singulárové i plurálové tvary jsou uváděny společně pod jedním heslem (pravděpodobně kvůli skutečnosti, že na rozdíl od zájmen 1. a 2. osoby jsou všechny tvary odvozeny od stejného základu). Tvary těchto zájmen se ve všech slovnících téměř shodují s výjimkou genitivu maskulina a neutra a akuzativu neutra. PSJČ uvádí jako jediné možné tvary genitivu obou rodů *jeho* a *ho* (oba novější slovníky přidávají tvar *jej*, i když SSJČ *jej* stále klasifikuje jako hovorový), v akuzativu neutra PSJČ uvádí jen tvar *je*, SSJČ přidává tvar *ho* a SSČ k těmto dvěma uvádí ještě také podobu *jej*. Tvar *jeho* v akuzativu maskulina je hodnocen v SSJČ i v SSČ jako životný.

Hlavním významem tohoto zájmena je označit osobu nebo věc (kromě mluvčího a adresáta), o níž se hovořilo již dříve nebo která se vyrozumívá ze souvislosti. PSJČ k tomu přidává informace, že zájmena *oni* se lidově užívá také ve významu neurčitého podmětu (*Oni mi arcí už tu onu dohazovali, ale člověk se musí také srdce ptát.*) a že zájmeno *ono* pejorativně slouží také k pojmenování osoby (*Ono to má ročně šest set a ono se to chtělo ucházet o moji Bertičku.*). PSJČ i SSČJ se také zmiňují o archaickém onkání a onikání. Zajímavé je, že PSJČ uvádí jako jeden z významů zájmena 3. osoby také konstrukce typu *Spi! Však on už tě někdo potom vzbudí. a Ono se tam patrně přihodilo něco neobyčejného.* (PSJČ III 1940:1065), u nichž jsou v podobných výpovědích výrazy *on* a *ono* v ostatních dvou slovnících hodnoceny buď jako částice (SSJČ III 1989:555), nebo jako citoslovce (SSČ 2005:246).

3.4 Zvratné zájmeno *se*

Tvary tohoto zájmena si opět odpovídají ve všech třech slovnících, včetně zmínky o absenci nominativu. V PSJČ a SSČ se uvádí, že tvary *sobě* a *sebe* bývají jen po předložkách a v důrazu nebo ve funkci předmětu, který byl užit spolu s dalším předmětem v témže pádě.

Definice významů se postupně upřesňuje. PSJČ píše, že *se* „**označuje jako osobní zájmeno předmět n. jiné bližší určení slovesného děje tehdy, když jsou totožné s podmětem tohoto děje**“ (PSJČ V 1951:89). V SSJČ jsou významy rozděleny do dvou skupin podle toho, zda je *se* slovním druhem či nikoliv. Pokud ano, pak „**jako větný předmět označuje bytost, kterou slovesný děj zasahuje a která je zároveň jeho původcem**“ (SSJČ V 1989:274). SSČ jako hlavní význam podobně uvádí ztotožnění původce děje s cílem tohoto děje (SSČ

2005:378).⁷⁸ Další významy jsou pak vztahovány ke spojení se slovesným tvarem (spolu tvoří tzv. reflexiva vlastní). Zpravidla se vyskytují tři obvyklé dílčí významy (podle SSJČ je ve všech třech oslabena platnost větného členu), a to význam reciprocit (termín užit v PSJČ, SSJČ zmiňuje tzv. *reflexivum reciproční* [SSJČ V 1989:275], SSČ označení *reciprocita* nepoužívá, ale je zde obsažen bod, na nějž ho lze také aplikovat [SSČ 2005:379]) – v SSJČ se uvádí, že se v takovémto případě zastupuje „*bytosti, kt. zasahuje dvojí, věcně stejný slovesný děj, a to tak, že původce jednoho děje je cílem druhého a naopak*“ (SSJČ V 1989:275) – např. *milují se, vzájemně se podpírají, překážet si, přísahat si věrnost*. Dále bývají popsány případy dativu prospěchového (*koupili si chatu, získat si přátele, vypůjčit si knihu, Objednali si večeři i pivo.*) a také případ, v němž má zvrtné zájmeno funkci oslabeného přímého předmětu (tento bod ovšem v Příručním slovníku není) – např. *umyl se celý, oblékat se, převléci se, přát si mír, Zastřelil ženu i sebe*.

Vyskytují se i další významy, ovšem přestože je všechny tři slovníky považují za užití zvrtného zájmena, dnes už za ně pokládána nejsou (srov. MČ – zde s. 21)⁷⁹ nebo je jejich zařazení obtížné.

⁷⁸ Karlík (2000:150) pracuje v souvislosti se zvrtným zájmenem s termínem *vázané endoforikum* a definuje ho jako: „výraz, který svým lexikálním významem vyjadřuje, že jeho referent je identický s referentem NS [nominální skupiny] v pozici subjektu věty“.

⁷⁹ Z důvodu obtížnosti zařazení *se* a *si* mezi zvrtná zájmena nebo mezi částice a nejasné hranice mezi nimi se objevil návrh na jejich klasifikaci pouze jako částice – viz např. Oliva (2000).

Závěr

V této práci jsem se zabývala srovnáním informací o osobních zájmenech podaných v českých mluvnicích, příručkách obecné lingvistiky, výkladových slovnících a v dalších publikacích, studiích a časopiseckých statích zaměřených na dané téma (včetně několika souvisejících prací zahraničních), provedla jsem excerpci vybraných publikací a pokusila jsem se podat jejich stručný přehled.

V úvodu jsem předeslala několik výchozích předpokladů, k nimž bych se na tomto místě ráda vrátila. Předpoklad, že už samotné vyčlenění zájmen v rámci slovních druhů bude problematické z důvodu různých hledisek, která autoři příruček používají, se ukázal jako správný. Téměř všechny publikace se shodují v tom, že zájmena nepojmenovávají nebo neoznačují přímo, ale další části definice se rozcházejí. Některé mluvnice k zájmenům přistupují jako k prostředkům zástupným, substitučním, které zkrátka odkazují na zastoupené slovní druhy, a autoři je tedy vyčleňují na základě tohoto rysu zástupnosti. Naopak jiné mluvnice a také většina příruček obecné lingvistiky (včetně naprosté většiny prostudovaných zahraničních autorů) hlavní funkci zájmen vidí v ukazování a vztažení k situaci nebo ke kontextu, v deiktické funkci zájmen. V těchto příručkách se pak výklady osobních zájmen zasazují do pragmlingvistického kontextu (s tím souvisí i rozdílné pojmenování tohoto slovního druhu).

Co se týče dělení zájmen na jednotlivé druhy, můj předpoklad se potvrdil jen částečně. Většina příruček liší obvyklých sedm druhů. Toto dělení si pak někteří autoři částečně upravují, určité skupiny slučují do jediné, pracují s víceúrovňovým dělením (např. na určitá a neurčitá a v rámci nich pak na jednotlivé druhy) apod. Osobní zájmena bývají podle mého očekávání tradičně vymezována podobně, většinou ve spojitosti s jejich základní funkcí, totiž ukázáním ke komunikačním osobám (naopak autoři některých mluvnic a především příručky obecné lingvistiky je spojují především se slovesnou osobou). Všichni autoři mezi osobní zájmena řadí tytéž výrazy.

Jak jsem předpokládala, tvary jednotlivých osobních zájmen popsané v paradigmatech a naprostá většina informací o formální stránce zájmen se téměř shodují ve všech mluvnicích (s výjimkou několika tvarů, které v průběhu doby uplynulé od vydání první mluvnice prošly určitými změnami). Mluvnice většinou shodně upozorňují na příbuznost zájmen s jinými slovními druhy, a to z hlediska morfologické stavby zájmen i jejich syntaktických vlastností.

Ze sémantického hlediska jsou osobní zájmena tedy nejčastěji považována za výrazy označující a pojmenovávající komunikační osoby. Všechny příručky pak pracují s určitými protiklady, podle nichž odlišují zájmena 1. a 2. osoby od zájmena 3. osoby a dále pak zájmeno 1. osoby a zájmeno 2. osoby. Částečně problematická je definice zájmena třetí osoby (podle toho, zda příručky berou v potaz jeho roli v komunikaci či nikoliv). Velké rozdíly mezi jednotlivými mluvnicemi jsou také ve vymezení zvrtného zájmena. Autoři se neshodují v jeho referenci. Některé mluvnice a téměř všechny příručky obecné lingvistiky zdůrazňují speciální význam kategorie čísla, kterým se zájmena od ostatních jmen liší. Naprostá většina mluvnic (včetně slovníků a některých obecně lingvistických příruček) také upozorňuje na možné posuny v užití osob a osobních zájmen.

Pokud jde o syntaktické vlastnosti osobních zájmen, ve všech mluvnicích (a ve dvou ze tří slovníků) se připouští možnost elipsy zájmenného podmětu a uvádějí se výčty situací, v nichž tato elipsa není možná. Pouze v několika mluvnicích se pak uvádějí také speciální funkce některých zájmenných pádů (některé se objevují také ve výkladových slovnících).

Co se týče funkcí zájmen, podle mého očekávání se právě v této oblasti příručky rozcházejí nejvíce (tyto výklady se vyskytují především v mluvnicích a v některých obecně lingvistických pracích). Jak už jsem uvedla výše, některé mluvnice prostě zůstávají u zástupné funkce zájmen a více informací nepodávají. Jiné příručky se pokoušejí zohlednit funkci osobních zájmen ve vztahu ke komunikaci, k situaci a ke kontextu. V případě zasazení osobních zájmen do těchto pragmalingvistických souvislostí pak autoři upozorňují na především funkční rozdíly mezi zájmeny 1. a 2. osoby (*deixe*) a zájmenem 3. osoby (*anafora*). Většina příruček se příliš nevěnuje textovým funkcím osobních zájmen. Obecně lingvistické práce pak přidávají informace ještě o jejich sociolingvistických funkcích (konkrétně se věnuje pozornost spojení osobních zájmen s vyjadřováním zdvořilosti).

Celkově se dá říci, že nejucelenější výklad o osobních zájmenech poskytují mluvnice, jelikož je zasazují do kontextu slovních druhů a zájmen obecně. Novější mluvnice pak zohledňují též pragmalingvistické funkce osobních zájmen (s těmi pracuje i většina příruček obecné lingvistiky, jen ne tak přehledně a v tak komplexním měřítku). Příručky obecné lingvistiky se většinou nezaměřují na dělení slov na slovní druhy, a nepodávají tudíž o osobních zájmenech většinou žádné obecné informace (ve většině těchto příruček se osobní zájmena většinou zmiňují pouze ve vztahu k slovesné osobě). Přínosem těchto příruček je podání přehledu univerzálních funkcí osobních zájmen (např. již zmíněné souvislosti se zdvořilostí) a naopak některých specifíků, která se týkají pouze češtiny, případně také

některých jazyků podobných. Výkladové slovníky se omezují převážně na výčet soudobých kodifikovaných tvarů, popis lexikálních významů jednotlivých osobních zájmen a na některé specifické případy jejich užití.

Seznam literatury

Citovaná literatura:

- CVRČEK, V. aj. *Mluvnice současné češtiny*. 1. Praha: Karolinum, 2010.
- ČECHOVÁ, M. aj. *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: ISV, 1996.
- ČERMÁK, F. *Jazyk a jazykověda*. Praha: Karolinum, 2009.
- ČERNÝ, J. *Úvod do studia jazyka*. Olomouc: Rubico, 2008.
- ERHART, A. *Základy jazykovědy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1982.
- GREPL, M. aj. *Příruční mluvnice češtiny*. KARLÍK, P., NEKULA, M. a RUSÍNOVÁ Z. (ed.), Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 2008.
- HAVRÁNEK, B. aj. *Slovník spisovného jazyka českého*. 2, H–L. Praha: Academia, 1989.
- HAVRÁNEK, B. aj. *Slovník spisovného jazyka českého*. 5, R–S. Praha: Academia, 1989.
- HAVRÁNEK, B.; JEDLIČKA, A. *Česká mluvnice*. Praha: Slovanské nakladatelství, 1852.
- HORECKÝ, J. *Základy jazykovedy*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1978.
- HRBÁČEK, J. *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*. Praha: Trizonia, 1994.
- JAKOBSON, R. *On language*. WAUGH, L. R. a MONVILLE-BURSTON, M. (ed.), Cambridge: Harvard University Press, 1995. Shifters and verbal categories, s. 386–392.
- JESPERSEN, O. *The Philosophy of Grammar*, Londýn: G. Allen and Unwin, 1968. Person, 212–225.
- KARLÍK, P. Hypotéza modifikované valenční teorie. *Slovo a slovesnost*. 2000, roč. 61, č. 3, 170–189.
- KARLÍK, P. Personální deiktika v češtině. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A49*. 2001, roč. 50, č. 49, s. 147–154.
- KROUPOVÁ, L. aj. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 2005.
- MISTRÍK, J. aj. *Encyklopédia jazykovedy*. Bratislava: Obzor, 1993.
- NOVÁK, L. Ku gramatickej kategórii osoby. *Jazykovedný časopis*. 1967, roč. 18, č. 1, s. 58–61.
- PALEK, B. *Základy obecné jazykovědy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1989.
- PETR, J. aj. (ed.) *Mluvnice češtiny*. 2. Praha: Academia, 1986.
- Příruční slovník jazyka českého*. 1, A–J. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1937.
- Příruční slovník jazyka českého*. 5, S–Š. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1951.
- ŠMILAUER, V. *Nauka o českém jazyku*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1972.
- TRÁVNÍČEK, F. *Mluvnice spisovné češtiny*. 1. Praha: Melantrich, 1948.

TRÁVNÍČEK, F. *Mluvnice spisovné češtiny*. 2. Praha: Slovanské nakladatelství, 1951.

Prostudovaná literatura:

ANDERSON, S. R.; KEENAN, E. L. Deixis. In SHOPEN, T. (ed.). *Language typology and syntactic description*, 3. Cambridge: Cambridge University Press, 1995, s. 259–308.

BACHMANNOVÁ, J. aj. *Encyklopedický slovník češtiny*. KARLÍK, P., NEKULA, M. a PLESKALOVÁ, J. (ed.). Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 2002.

BAUER, J. Predikační kategorie slovesa a kategorie osoby. *Jazykovedný časopis*. 1967, roč. 18, č. 1, s. 62–64.

BAUER, J.; GREPL, M. *Skladba spisovné češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1975.

BĚLIČ, J. Bez něj je to těžké, *Naše řeč*. 1977, roč. 60, č. 2, s. 57–67.

BĚLIČ, J. Tři změny v deklinaci zájmen. *Český jazyk a literatura*. 1961/1962, roč. 12, č. 3, s. 135–140.

BĚLIČOVÁ-KŘÍŽKOVÁ, H. Kategorie osoby a systém diateze v slovanských jazycích. *Slavia*. 1976, roč. 45, č. 4, s. 337–355.

ČERMÁK, F. Index a indexálnost v jazyce: některé poznámky. In HLADKÁ, Z. a KARLÍK, P. (ed.). *Čeština – univerzálie a specifika*. 2. Brno: Masarykova univerzita, 2000, s. 115–121.

DANEŠ, F.; HLAVSA, Z.; GREPL, M. aj. (ed.) *Mluvnice češtiny*. 3., Praha: Academia, 1987.

DANEŠ, F. Zwei Anmerkungen zu den Personalpronomen. *Zeitschrift für Slawistik*. 1985, roč. 30, č. 1, s. 53–60.

DOKULIL, M. aj. (ed.) *Mluvnice češtiny*. 1. Praha: Academia, 1986.

HAVRÁNEK, B. aj. *Slovník spisovného jazyka českého*. 3, M–O. Praha: Academia, 1989.

HAVRÁNEK, B. aj. *Slovník spisovného jazyka českého*. 6, Š–U. Praha: Academia, 1989.

HAVRÁNEK, B. aj. *Slovník spisovného jazyka českého*. 7, V–Y. Praha: Academia, 1989.

HIRSCHOVÁ, M. *Pragmatika v češtině*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2006.

HLAVSA, Z.; SVOZILOVÁ, N. K povaze významu u zájmen. *Slovo a slovesnost*. 1969, roč. 30, č. 2, s. 120–124.

KOMÁREK, M. *Příspěvky k české morfologii*. Olomouc: Periplum, 2006.

KOMÁREK, M. Sémantická struktura deiktických slov v češtině. *Slovo a slovesnost*. 1978, roč. 39, č. 1, s. 5–14.

KŘÍŽKOVÁ, H. Kategorie osoby. *Jazykovedný časopis*. 1967, roč. 18, č. 1, s. 67.

- LEVINSON, S.C. Deixis. In HORN, L.R. a WARD, G. (ed.). *The Handbook of Pragmatics*. London: Blackwell Publishing Ltd, 2007, s. 97–121.
- LYONS, J. *Semantics*. 2. Cambridge: Cambridge University Press, 1977. Deixis, space and time, s. 636–677.
- MATHESIUS, V. *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha: Melantrich, 1947. Pronominální podmět v hovorové češtině, s. 286–293.
- NAVRÁTIL, L. *Nominálne slovné druhy*. Nitra: Enigma, 2002. Zámená, s. 125–143.
- NÜBLER, N. Podměťová valence v českém préteritu. In HLADKÁ, Z. a KARLÍK, P. (ed.). *Čeština – univerzália a specifika*. 3. Brno: Masarykova univerzita, 2001, s. 147–153.
- OLIVA, K. Hovory k sobě/si/sebe/se. In HLADKÁ, Z. a KARLÍK, P. (ed.). *Čeština – univerzália a specifika*. 2. Brno: Masarykova univerzita, 2000, s. 167–171.
- ONDRUS, P. *Kapitoly zo slovenskej morfológie*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1978. Zámená ako osobitý slovný druh, s. 83–91.
- Průruční slovník jazyka českého*. 2, K–M. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1938.
- Průruční slovník jazyka českého*. 3, N–O. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1940.
- Průruční slovník jazyka českého*. 6, T–Vůzek. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1953.
- Průruční slovník jazyka českého*. 7, Vy–zapytlačiti. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1955.
- RUŽIČKA, J. Kategória osoby. *Jazykovedný časopis*. 1967, roč. 18, č. 1, s. 61–62.
- SGALL, P. K tvarům mně, mne – mi, mne. *Naše řeč*. 1961, roč. 44, č. 5–6, s. 163–169.
- SVOZILOVÁ, N. *Promluvvé funkce osobních zájmen v současné češtině*. Praha: 1966.
- ŠTÍCHA, F.: Obligatorní, preferenční a fakultativní užívání zájmena já po spojkách hypotaktických. In HLADKÁ, Z. a KARLÍK, P. (ed.). *Čeština – univerzália a specifika*. 4. Praha: NLN, 2002, s. 171–176.
- TĚŠITELOVÁ, M.: K homonymii v morfológickém systému osobních zájmen v nové češtině. *Acta Universitatis Carolinae, Slavica Pragensia IV*. 1962/1963, roč. 4, s. 183–189.
- UHLÍŘOVÁ, L. Konkurence anaforik typu ten/oni/[0] v slovanských jazycích. *Slavia*. 1992, roč. 61, č. 3, s. 245–254.
- WALESOVÁ, K. *Personal Pronouns in present-day English*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- ZIMOVÁ, L.: Vyjadřování podmětu osobními zájmeny 1. a 2. osoby, in *Naše řeč*. 1988, roč. 71, č. 1, s. 23–32.